

**Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і торгівлі»
(ПУЕТ)**

І. М. Петренко

**ЄЛИЗАВЕТА МИЛЮРАДОВИЧ (1832–1890)
В УКРАЇНСЬКОМУ
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ РУСІ**

МОНОГРАФІЯ

**ПОЛТАВА
ПУЕТ
2013**

УДК [94:323.13] (477) Є. Милорадович
ББК 63.3 (4 Укр) 5-8
ПЗ0

Рекомендовано до видання, розміщення в електронній бібліотеці та використання в навчальному процесі вченою радою ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», протокол № 9 від 17 жовтня 2012 р.

Автор:

І. М. Петренко, д.і.н., професор кафедри педагогіки, культурології та історії ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

Рецензенти:

Ю. В. Волошин, д.і.н., професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка; **О. М. Ігнатуша**, д.і.н., професор кафедри історії України ДВНЗ «Запорізький національний університет»

На обкладинці: І. Труш. Єлизавета Милорадович (портрет із фотографії); особистий підпис Є. І. Милорадович з альбому «Качанівка. Альбом автографів».

Петренко І. М.

ПЗ0 Єлизавета Милорадович (1832–1890) в українському суспільно-політичному русі : монографія / І. М. Петренко. – Полтава : ПУЕТ, 2013. – 151 с.

ISBN 978-966-184-202-0

У монографії використані архівні документи, епістолярна спадщина й наукові праці, на основі яких представлено життєвий шлях і суспільно-політичну діяльність відомої української шляхтянки, меценатки, громадської діячки, однієї з когорти фундаторів Товариства імені Шевченка у Львові, тітки останнього гетьмана України Павла Петровича Скоропадського Єлизавети Іванівни Скоропадської-Милорадович (1832–1890). У дослідженні запропоновано систематизований виклад розпоросених згадок про Є. Милорадович, проаналізовано її політичні погляди й активну громадську позицію, показано її повсякденне життя, найближче оточення, родину.

Праця розрахована на істориків, краєзнавців, викладачів і студентів та всіх, хто цікавиться історією України.

УДК [94:323.13] (477) Є. Милорадович
ББК 63.3 (4 Укр) 5-8

© І. М. Петренко, 2013

© Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і
торгівлі», 2013

ISBN 978-966-184-202-0

ЗМІСТ

Вступ.....	4
РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерела дослідження	8
1.1. Історіографія проблеми.....	8
1.2. Характеристика джерельної бази	22
РОЗДІЛ 2. Життєвий шлях Єлизавети Милорадович.....	31
2.1. З роду Скоропадських.....	31
2.2. Одруження і родинне життя.....	42
2.3. Вплив найближчого оточення і суспільно-політичної ситуації на формування світогляду громадської діячки	54
РОЗДІЛ 3. Громадсько-культурна діяльність Єлизавети Милорадович	66
3.1. Участь у Полтавській громаді	66
3.2. Фундаторка Товариства імені Шевченка у Львові.....	101
3.3. Добродійництво	111
РОЗДІЛ 4. Проекти, нащадки і пам'ять про Єлизавету Милорадович.....	116
4.1. Син Григорій та ідея відновлення українського гетьманства.....	116
4.2. Останні роки життя	123
Висновки	129
Додаток.....	132
<i>Список використаних джерел і літератури.....</i>	<i>144</i>

**Світлій пам'яті Вчителя,
талановитого науковця і прекрасної людини
Віри Никанорівни Жук
присвячую**

ВСТУП

*«Единственная из наших барынь –
в уровень нашему времени»
(Дмитро Пильчиков у листі до
Василя Білозерського
про Єлизавету Милорадович,
від 1 серпня 1861 року,
м. Полтава)*

Невіддільною частиною історії українського народу є політично і соціально активна жінка. Проте, як це не парадоксально, у цьому аспекті вона нам майже невідома. Нові реалії сучасного життя змушують по-новому поглянути на роль жінки в історії. Сьогоднішнє прагнення створити демократичне українське суспільство, яке б усвідомлювало себе цілісною нацією, вимагає повернення жінки в історію нашого народу.

Полтавщина породила тисячі ініціативних, талановитих, вольових жінок, котрі збагатили її історію і культуру. Різні за походженням, долею, життєвими обставинами, вони були справжніми берегинями, віддавали сили і творчу енергію на розбудову власної землі. Ще в добу Гетьманщини полтавські жінки – шляхтянки, козачки, міщанки, селянки – відзначалися неабиякою активністю, безпосередньою участю у бурхливих подіях суспільного життя. Серед них було чимало освічених, щиросердних пані. Після того, як Полтава здобула губернський статус, місцеве жіноцтво стало ще впливовішою суспільною силою. Це виразно підтверджує життєвий шлях нашої землячки, представниці відомого роду Скоропадських.

Полтавщина здавна відома культурно-освітніми традиціями,

активній участі жінок у суспільно-культурному, політичному житті краю. Серед свідомих і прогресивних жінок XIX – початку XX ст. варто назвати імена Парасковії Кочубей, Варвари Рєпніної, Ганни Аверкієвої, Софії Позен, Катерини Скаржинської, Віри Волкової, Ольги Драгоманової-Косач, Любові Яновської, Людмили Старицької-Черняхівської та багатьох інших. Кожне зі згаданих імен варте уваги. Усі ці жінки своєю діяльністю – добродійною, письменницькою, освітньою, громадською – прислужилися справі пробудження української національної свідомості. Вони підтримували і захищали українську мову, звичаї, культуру свого народу, відстоювали право на українську школу, своєю діяльністю пробуджуючи людську свідомість, приспану віками заборон і забуття. Кращі представниці української аристократичної інтелігенції протидіяли русифікаторській політиці царизму. Для сучасного жіноцтва приклади «жіночого патріотизму», зразки високого духу, виявленого полтавками в минулому, можуть слугувати доброю наукою, давати насагу та впевненість або й заохочення до того, щоб сміливо йти вперед.

Колоритною постаттю на громадсько-культурному тлі 60–80-х років XIX ст. була «провісниця волі»¹ Єлизавета Милорадович із славетного роду Скоропадських, представниця української аристократичної еліти. Вона зробила для Полтави і загалом України так багато добра, що заслуговує на вдячну пам'ять земляків. Ім'я Єлизавети Милорадович має бути гідно пошановане нащадками. Її життя позначене перевагою найвищих громадських ідеалів, спрямованих на розбудову національної самобутності. Єлизавета Милорадович була свідомою українкою. Тому відомий полтавський літературознавець, краєзнавець, письменник і журналіст Петро Ротач порівнював її з Лесею Українкою і вважав, що в серці в неї горів прометеївський вогонь².

---

¹ Козуля О. Жінки в історії України. – К.: Український центр духовної культури, 1993. – С. 82.

² Ротач П. «Спасибі, мамо, спасибі навіки!» // Демократична Полтавщина. – 1993. – 16 березня. – С. 2.

Високо оцінив Єлизавету Милорадович і канадський історик Ол. Луговий (Олександр Овруцький-Швабе), зауваживши: «Від самих початків нашого національного відродження з-поміж української шляхти окремі одиниці співчували українському рухові і йому допомагали. До таких одиниць належать – батько й син Василі Тарнавські, основник ліцею у Ніжині князь Олександр Безбородько, основник колегії Григір Галаган, Олександр Лашкевич та Єлизавета Милорадович»³.

Друга половина XIX ст. позначилася на Полтавщині зростанням національно-патріотичного руху. Один із дослідників того періоду писав: «Коли величезна більшість тодішньої інтелігенції обрусіла до тої міри, що цуралась всього, що українського, тож чим раз частіше почали появлятися одиниці, яким добро народу було милішим, чим рабські почесті. У постійно зростаючій числі патріотів-громадян на дуже почесне місце вибилась тоді Єлизавета Іванівна Скоропадська-Милорадович»⁴.

Сучасники високо оцінювали суспільну активність і небайдужість до нагальних проблем громадського життя Єлизавети Милорадович, характеризуючи її, як «велику українську громадянку, світову жінку, що своїм книжним даром поклала основи під культурне і наукове життя галицької землі»⁵.

У 1862 році у французькій газеті «Independent Belde» з'явилася стаття, в якій згадувалося про зібрання в Полтаві за головуванням неординарної жінки. На ньому нібито мали вимагати відокремлення України, на чолі якої буде гетьман, як у часи Івана Мазепи. Ішлося про Єлизавету Іванівну Милорадович – відому шляхтянку, свідому українку, меценатку, благодійницю. Хто ж вона така, ця полтавка, постать і вчинки якої зацікавили і викликали подив навіть у закордонній пресі.

Здавалося б, ім'я цієї жінки має згадуватися у кожному підручнику з української історії та літератури, де мовиться не

---

³ Луговий Ол. Визначне жіноцтво України. – К.: Дніпро, 1994. – С. 270.

⁴ Центральний державний історичний архів України в м. Львові (ЦДІАУ в м. Львові), ф. 309, оп. 1, спр. 1963, арк. 13.

⁵ Студинський К. До історії взаємин Галичини з Україною в роках 1860-1873 // Україна. – 1928. – № 2. – С. 37.

тільки про Товариство імені Тараса Шевченка, а й про недільні школи та жіночу гімназію у Полтаві, видання української абетки і ще безліч благодійних справ. Та в Україні загалом і в її рідному місті Полтаві зокрема, про Єлизавету Милорадович знають дуже мало, хоч у благодійних діяннях вона може служити бездоганим взірцем патріотизму, служіння Батьківщині і бажання пожертвувати на її розвиток великі кошти. На жаль, донині немає ґрунтового видання, де б узагальнювалися матеріали про славетну землячку, побіжні, проте цінні згадки про неї розпорошені по різних часописах, книгах. Дослідити і проаналізувати життя і діяльність відомої полтавки і покликана дана студія.

Безперечно, Єлизавета Скоропадська-Милорадович заслуговує на вдячну пам'ять усіх поколінь українців, які живуть і будуть жити.

Щиро дякую багатьом людям за допомогу і підтримку ідеї підготовки цієї праці. З приємністю згадую телефонну розмову з Оленою Павлівною Отт-Скоропадською – дочкою останнього гетьмана України Павла Петровича Скоропадського, котрому Є. Милорадович доводилася рідною тіткою. Особлива подяка київському журналістові, письменнику й історику Олександрові Васильовичу Балабкові за те, що укріпив у мені бажання написати цю працю та надав важливі матеріали. Дякую за всебічну допомогу і доброзичливе ставлення музейному працівнику Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського Світлані Олександрівні Половніковій за надзвичайно цінні поради та слушні міркування.

Дякую колегам, друзям, родині за допомогу у підготовці цієї розвідки. Зокрема, подрузі Оксані Павелко, історикам Оксані Медалієвій, Лідії Нестеренко, Ірині Передерій.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Спеціальних узагальнюючих праць із дослідження постаті Єлизавети Милорадович в українському суспільно-політичному русі 60–80-х років XIX ст. у вітчизняній історіографії досі немає, проте окремі аспекти даної проблеми розглядалися нашими дослідниками. Сукупність уже наявних розвідок дозволила визначити стан і особливості розробки проблеми, з'ясувати основні тенденції її розвитку.

З огляду на специфіку дослідження проблеми, відмінність політичних, соціально-економічних умов, в яких працювали вчені, зміни характеру впливу держави на історіографічний процес, кадровий потенціал істориків, оволодіння ними методикою наукового пізнання, особливості роботи з джерелами, рівень теоретичного осмислення студійованих питань чітко простежуються три хронологічні періоди:

- 1) друга половина XIX ст. – 1917 рр.;
- 2) 1918 р. – кінець 80-х рр. XX ст.;
- 3) з початку 90-х рр. XX ст. до сьогодення.

Починаючи аналіз праць *першого хронологічного періоду*, слід зазначити, що сучасники Є. Милорадович високо оцінювали участь графині в українському суспільно-політичному і культурницькому русі. Більшість розвідок присвятив цій постаті її офіційний біограф, товариш і колега по участі в полтавській громаді, письменник, перекладач, громадський діяч Олександр Кониський⁶. Учений високо цінував Є. Милорадович, захоплювався її добрими справами на ниві розвитку української освіти,

---

⁶ К. Єлизавета Іванівна Милорадовичка // Зоря. – 1894. – № 3. – С. 70; Конисский А. Из Полтавы // Черниговский листок. – 1861. – № 2. – С. 12-13; Конисский А. Мужская ежедневная школа в Полтаве // Черниговский листок. – 1862. – № 4. – С. 26-27; Конисский О. Дмитро Пильчиков // Зоря. – 1894. – № 4. – С. 92-93; Конисский О. Нанські граматики // Основа. – 1861. – № 1. – С. 77; Из воспоминаний старого полтавца // Киевская старина. – 1900. – № 1. – С. 149-152; Переходовець О. (*псевдонім* О. Я. Кониського – І. П.) З Полтави // Основа. – 1862. – Лютий. – С. 52-54.

благодійницької діяльності і культури. Він був автором некролога діячки, в якому наголосив: «Так хто-ж з чесних Русинів по цілій Україні від Дону до Тиси не поклониться перед пам'яттю Милорадовички і не скаже укупі: «Спасибі, мамо, спасибі навіки! Земля тобі пером!»⁷. Зауважимо, що праці О. Кониського містять деякі неточності і розбіжності, зокрема, у хронології певних дат із біографії Єлизавети Іванівни. Проте його доробок наповнений важливим матеріалом для дослідника, який відсутній в інших джерелах. Слід назвати спогади О. Кониського «Из воспоминаний старого полтавца»⁸, де йдеться про відкриття в Полтаві чоловічих і жіночих недільних шкіл, а також про видання книг українською мовою і викладання нею в школах та роль у цьому процесі графині Милорадович.

Олексій Хропаль – службовець городищенського заводу, зять цукрозаводчика Федора Самиренка на сторінках львівського літературно-наукового часопису надрукував некролог про Є. Милорадович. У ньому автор подав короткі біографічні відомості про громадську діячку, високо поцінувавши її внесок у розвиток української освіти й особливо підкресливши її значення як фундаторки товариства імені Шевченка: «А доки що – нехай її земля пером, а Україні-Русі пошли Боже більш таких добродійок з посеред українських багатирів; най би вони таким чином, хоч потроху спокутували гріхи проти народу»⁹.

Видатний український історик і політик Михайло Грушевський на сторінках всеукраїнського літературного і наукового часопису «Літературно-науковий вісник» надрукував статтю про історію Наукового товариства імені Шевченка, в якій подав портрет Є. Милорадович як одного з фундаторів товариства. Слід зауважити, що у статті він конкретно не сказав про те, що саме Єлизавета Іванівна пожертвувала 9 тисяч гульденів на влаштування товариства, а зазначив, що це були зібрані кошти.

---

⁷ К. Єлизавета Іванівна Милорадовичка // Зоря. – 1894. – № 3. – С. 70.

⁸ Из воспоминаний старого полтавца // Киевская старина. – 1900. – № 1. – С. 149-152.

⁹ Хропаль. С Полтави. 15 (27) марця р. 1890 (Похорон Єлизавети Іванівни Милорадовички) // Правда. – 1890. – № 4. – С. 58.

М. Грушевський зазначив, що «ініціатива створення Товариства імені Шевченка вийшла від кількох патріотів з російської України»¹⁰, не назвавши їх імена. Однак в іншій своїй статті вчений конкретизував, що на заснування Товариства імені Шевченка О. Кониський дав своїх 1 тисячу рублів, а «значнішими датами причинилися Є. Милорадович і М. Жученко»¹¹.

Український філолог-славист, літературознавець, письменник і громадський діяч Кирило Студинський, досліджуючи взаємини Галичини і Східної України у 60–70-ті роки XIX ст., не оминув своєю увагою і постать Єлизавети Милорадович. Учений так охарактеризував її: «<...> треба мені згадати з щирою пошаною велику українську громадянку, світову жінку, що своїм княжим даром поклала основи під культурне і наукове життя галицької землі <...>»¹². К. Студинський з'ясував обставини перебування Є. Милорадович у Львові і спілкування з політичним діячем, композитором, журналістом і педагогом Анатолієм Вахнянином. Виявилось, що громадські діячі були близькими по духу, їхні погляди багато в чому збігалися. К. Студинський навів спогади А. Вахнянина про зустрічі з Єлизаветою Іванівною. Крім того, автор статті високо оцінив учинок графині Милорадович щодо влаштування Товариства у Львові для розвитку і підтримки українського слова. Зокрема, йдеться про її пожертву для організації друкарні.

Очевидно, найґрунтовніше дослідження про діяльність полтавської громади та біографії її учасників здійснив український історик Михайло Гніп у праці «Громадський рух 1860 рр. Полтавська громада». Автор, спираючись на багатий архівний матеріал, епістолярну спадщину, мемуари, проаналізував суспільно-політичну ситуацію в Полтаві в другій половині XIX ст., детально зупинившись на громаді. Учений високо оцінив діяль-

---

¹⁰ Грушевський М. Наші товариства. Наукове товариство імені Шевченка // Літературно-науковий вісник. – 1900. – № 3. – С. 184.

¹¹ М. Г. Олександр Кониський // Хроніка Наукового товариства імені Шевченка у Львові. – 1900. – В. I. – С. 23.

¹² Студинський К. До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860-1873 // Україна. – 1928. – Кн. 2. – С. 37.

ність у ній Є. Милорадович, зокрема, її подвижництво й ініціативність у створенні жіночих і чоловічих недільних шкіл, благодійництво, небайдужість до вирішення нагальних питань суспільно-політичного життя, її патріотичну позицію. М. Гніп згадав і про ідею громадської діячки щодо відновлення українського гетьманства. Ці плани він прокоментував так: «Пояснення цілком імовірне. Виявляє воно наївно-романтичний світогляд Милорадовички, химерні пережитки автономізму колишньої козацької старшини, його останній прояв у XIX ст.»¹³.

Величезною перевагою даної праці є те, що вона містить унікальні фотографії графині Милорадович, її маєтку у центрі Полтави, а також могили цієї громадської діячки, її чоловіка Льва Григоровича та доньки Олександри на території цвинтаря Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря. Завдяки цій фотографії і вдалося відшукати місце її поховання.

Журналіст офіційної урядової газети «Полтавские губернные ведомости» за 1854 рік, характеризуючи меценатську діяльність жінок у роки Кримської війни (1853–1856 рр.), серед інших краян-благодійниць відводить важливу роль і Єлизаветі Іванівні, підкреслюючи її бажання допомогти армії¹⁴. Так, жінки, серед яких і графиня Милорадович, організували благодійний бал, на якому зібрали чималу кількість пожертв на потреби фронту.

Енциклопедичні довідки про рід Милорадовичів, зокрема Є. І. Милорадович та її соратників по полтавській громаді (як-от О. І. Строніна), включені у праці відомих істориків Вадима Модзалевського та Івана Павловського¹⁵. Так, у третьому томі своєї ґрунтовної праці «Малороссийский родословник» В. Мод-

---

¹³ Гніп М. Громадський рух 1860 рр. Полтавська громада. – Х. : Держ. в-во України, 1930. – Кн. I. – С. 49.

¹⁴ Известия с Дуная // Полтавские губернные ведомости. – Неофициальная часть. – 1854. – 31 марта (№ 13). – С. 97-102.

¹⁵ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – К. : Типо-Литография «С. В. Кульженко», 1912. – Т. 3 (Л-О). – 824, 20 с.; Павловский И. Ф. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. с 182 портретами / Предисловие В. А. Мокляк. – Х. : «Издательство САГА», 2009. – 308 с. (Репринтное воспроизв. издания Полтава : Т-во Печати. Дела (тип. бывш. Дохмана), 1914).

залежний подав точну дату народження й одруження (у багатьох працях дослідників вони сплутані) графині, відомості про її статки тощо. Полтавський історик і громадський діяч І. Павловський у своєму короткому біографічному словнику запропонував коротку біографію видатної землячки.

Отже, історіографічний доробок періоду другої половини ХІХ – до 1917 року містить важливі і, можна сказати, унікальні відомості про Є. Милорадович. Деякі дослідники особисто знали графиню, займалися однією справою (наприклад, учасник полтавського громадського руху О. Кониський) або були її сучасниками, як О. Хропаль, М. Грушевський, К. Студинський, А. Вахнянин. Усі вони, без винятку, високо оцінювали постать цієї непересічної особистості, справжньої української патріотки, яка виявила активну позицію в суспільно-політичному русі. Особливо вчені підкреслювали її благодійництво, участь у відкритті недільних шкіл, а також Товариства імені Шевченка у Львові, небайдужість до громадської роботи.

У другому періоді історіографії – 1918 р. – кінець 80-х рр. ХХ ст. слід виділити етапи: 1) 20-ті – початок 30-х років ХХ ст. – період проведення політики українізації; 2) 30-ті роки – доба масових репресій та «ідеологічних чисток»; 3) повоєнна радянська доба; 4) зарубіжна україніка (представники української закордонної історичної науки). На кожному з цих етапів, залежно від суспільно-політичної ситуації, змінювалося і трактування певних історичних фактів. Загалом у працях радянських істориків постать Є. Милорадович ґрунтовно не вивчалася, натомість траплялися лише побіжні згадки про неї. Це пояснювалося ідеологічною позицією радянської влади стосовно дворянства, яке вважалося класовим ворогом, не вартим дослідницької уваги. Пріоритет надавався вивченню соціальної боротьби народних мас, класовим рухам, повстанням, війнам. Однак оминути своєю увагою пожвавлення суспільно-політичної ситуації в умовах ліквідації кріпосництва у 60–70-ті роки ХІХ ст., громадський рух у Полтаві, створення народних шкіл, читань радянські вчені не могли.

У роки реалізації політики українізації радянська ідеологічна

наука ще більш-менш поблажливо ставилася до праць, в яких позитивно зображувалася картина діяльності представників дворянського стану. Це дозволило українському журналістові, драматургу, театрознавцеві Всеволодові Чаговцю в історичних розповідях про Т. Шевченка та вшанування пам'яті поета учасниками полтавської громади згадати і про роль у цьому Є. Милорадович. Так, у травні 1861 року члени цього товариства посадили дуб на честь перепоховання митця, за що були розігнані царськими військами. Це був перший в Україні живий пам'ятник Т. Шевченкові. В. Чаговець писав: «Були зроблені арешти і екзекуції, причому, за переказами, тілесному покаранню була піддана навіть одна з представниць дворянського стану, саме Милорадович, за особливо діяльну участь в організації «Похоронів дуба»¹⁶.

Український історик Дмитро Граховецький свою ґрунтовну розвідку присвятив глибокому історико-статистичному дослідженню функціонування недільних шкіл на Полтавщині¹⁷. Учений неодноразово згадував про Є. Милорадович, зокрема, характеризуючи створення нею шкіл для дітей та аналізуючи роль приватної ініціативи в їх створенні і діяльності.

У 30-х роках ХХ ст. настав час політичної реакції, репресій, пік яких припав на 1937–1938 рр. («Розстріляне відродження»). Тоді, в період масового знищення української інтелігенції, було категорично заборонено досліджувати постаті класових ворогів – дворян, а тим більше – позитивно про них відгукуватися. Однак молодий викладач Полтавського педагогічного інституту Григорій Нудьга 1939 року почав збирати матеріали про Є. Милорадович. Тоді ще були живі люди, котрі особисто знали землячку. Утім зацікавленість постаттю поміщиці, дворянки нашкодила дослідникові¹⁸. Г. Нудьгу було заарештовано і засуджено

---

¹⁶ Чаговец Вс. У могилы Шевченка (Исторические повествования). – К. : Трест «Киев-Печать», 1928. – С. 22-23.

¹⁷ Граховецкий Д. Перші недільні школи на Полтавщині та їх діячі (1860-1962) // Україна. – 1928. – Кн. IV. – С. 51-73.

¹⁸ Бурдейний А., Лісяк О. Єлизавета Милорадович – фундатор наукового товариства імені Шевченка // Вісник Львівського університету. Серія: філологічна. – 2010. – Вип. 43. – С. 65.

трієюю НКВС, а зібрані матеріали втрачені. На жаль, ми не маємо можливості ними скористатися, а вчений, очевидно, систематизував справді унікальні матеріали, спогади про Єлизавету Іванівну.

У п'ятому томі ґрунтового радянського видання «Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг.» про Є. Милорадович згадано лише побіжно, її схарактеризовано як «гетьманшу», неправильно названо ім'я: замість Єлизавети її нарекли Любов'ю Іванівною¹⁹.

Історик педагогіки Г. Жураковський, досліджуючи проблеми освіти в дореволюційній Росії, детально зупинився на характеристиці навчально-просвітницької діяльності полтавської громади²⁰. На основі архівних документів учений глибоко проаналізував організацію і діяльність недільних шкіл, видання підручників, публічні лекції, народні читання, спроби видання газети, здійснені полтавськими громадівцями. Геннадій Жураковський згадував і Є. Милорадович як члена загальної шкільної ради полтавських недільних шкіл і очільницю жіночої школи при гімназії. Звісно, у праці замовчувалися українофільські настрої громадської діячки.

Історик Євдокія Косачевська присвятила свою розвідку осмисленню життя і діяльності історика, етнографа і фольклориста М. Маркевича. Дослідниця процитувала лист ученого, де він писав про те, що переслав Лізі Милорадович заборонені книги з Петербурга, які вона повезла за кордон, у тому числі і Герцена²¹. Тут слід принагідно згадати, що М. Маркевич і Є. Милорадович мали родинні зв'язки.

Постать Є. Милорадович не оминули увагою і представників зарубіжної україніки. Так, ґрунтовну студію присвятив їй відомий український історик, політичний діяч Дмитро Дорошен-

---

¹⁹ Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. – М. : Наука, 1970. – Т. V. – С. 340.

²⁰ Жураковский Г. Е. Из истории просвещения в дореволюционной России. – М. : Педагогика, 1978. – 160 с.

²¹ Косачевская Е. М. Н. А. Маркевичи (1804-1860). – Ленинград : Изд-во Ленинградского университета, 1987. – С. 232.

ко ²². Учений зібрав у своїх студіях важливу інформацію про громадську діячку та проаналізував історіографію дослідження її постаті. Він зупинився на походженні графині (уродженій Скоропадській), подав інформацію про її родичів і сина Григорія Львовича. Д. Дорошенко охарактеризував Є. Милорадович як велику патріотку, високо оцінив її діяльність у складі полтавської громади, акцентувавши увагу на виданні українських книг, створенні недільних шкіл, народних читань, добротності. Учений деталізував факти про участь графині у створенні Товариства імені Шевченка у Львові, розглянув її зв'язки із західноукраїнськими громадськими діячами. У праці, вміщеній у популярному науковому часопису «Хліборобська Україна», автор умістив портрет Є. Милорадович, який прикрашав зал урочистих засідань Наукового товариства імені Шевченка у Львові.

Аналізуючи праці представників зарубіжної україніки, слід вказати на студію Наталії Полонської-Василенко про громадську діяльність українських жінок. Серед подвижниць на перше місце «хронологічно й ідеологічно» авторка поставила Є. Милорадович ²³. Дослідниця високо оцінила роль громадської діячки в українському культурницькому русі 60–70-х років XIX ст. і заснуванні Товариства імені Тараса Шевченка, однак помилилася у році народження графині (замість 1832 вказала 1830 рік).

Українська письменниця, громадська діячка, активістка Союзу українок – найбільшої жіночої організації в Галичині Марія Струтинська присвятила свою розвідку життю і діяльності Є. Милорадович. Вона вміщена в часописі «Наше життя», який видає Союз Українок Америки. Дослідниця вказала на значну роль родини Скоропадських в історії України, зауважуючи що «після

---

²² Д-до Д. Єлисавета Іванівна з Скоропадських Милорадович (До 35-х роковин її смерті) // Хліборобська Україна. – 1925. – 1924-1925. – Кн. 5. – С. 284-288; Дорошенко Д. Єлисавета Скоропадська-Милорадович // За всенациональну єдність. Збірник. – Торонто, Канада, 1983. – Ч. II. – С. 125-130; Дорошенко Д. Єлисавета Скоропадська-Милорадович / Україна. 1918. Гетьманат / Упор. М. Новицький. – К. : Український літопис, 2003. – С. 107-113.

²³ Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України. – Вінніпег-Мюнхен: Накладом Союзу Українок з фундації ім. Наталії Кобринської, 1969. – С. 140.

століть московського, польського і мадярського панування на наших землях, чимало наших провідних людей, відповідальних перед історією, втратили розуміння для справ України. Все ж таки жили ще тоді на центральних землях України численні нащадки української провідної верстви. Деякі роди, в тому числі рід Скоропадських, зберігали прив'язання до рідної традиції і були свідомі відповідальності за долю батьківщини»²⁴.

Представник зарубіжної української історичної науки Олександр Оглоблін, досліджуючи діяльність Наукового товариства імені Шевченка, велику увагу присвятив і аналізу постаті Є. Милорадович. Учений розглянув її на тлі культурно-просвітницького життя Полтави, особливо підкресливши роль в утворенні Товариства імені Шевченка, а також поставив Єлизавету Іванівну у ряд тих представників родини Милорадовичів, котрі прислужилися суспільній справі і стали відомими громадськими діячами²⁵.

Аналізуючи українську історіографію доби *третього періоду* (початок 90-х рр. ХХ ст. і до сьогодні), слід зауважити, що на хвилі здобуття української незалежності постать Є. Милорадович була повернута із забуття. Учені, журналісти, письменники, краєзнавці зацікавилися дослідженням життя і діяльності графині, у результаті чого з'явилася низка публікацій про неї.

Завідувачка відділу Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського Світлана Половнікова присвятила осмисленню постаті Є. Милорадович свої ґрунтовні студії. Так, у першій з них під назвою «Волелюбна пані Милорадович»²⁶ авторка у стислій формі висвітлила основні етапи життєвого шляху графині, проаналізувала її оточення і погляди, визначила активну участь у суспільно-політичному житті Полтави. С. Половнікова вказала на цінність 20 листів Є. Милорадович до свого племінника Гри-

---

²⁴ Струтинська М. Єлизавета Скоропадська-Милорадович // Наше життя. – 1973. – № 5. – С. 3.

²⁵ Оглоблін О. Наукове товариство ім. Шевченка в історії України // Український історик. – 1977. – № 3-4. – С. 5-13.

²⁶ Половнікова С. Волелюбна пані Милорадович // Жінка. – 2006. – № 1. – С. 14.

горія Олександровича Милорадовича, які демонструють її переживання, світогляд, погляди і виступають безцінним джерелом для вивчення біографії громадської діячки та її праці на ниві української культури.

У книзі «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард»: Листи Є. І. Милорадович до Г. О. Милорадовича (186–1865)» вміщено фундаментальну біографічну передмову, написану О. Коваленком та автором-упорядником С. Половніковою²⁷.

У статті Вікторії Філіппович розглянуто життєвий шлях та культурно-просвітницьку діяльність патріотки Є. Милорадович, охарактеризована її участь у справах полтавської громади та досліджено внесок у розвиток освіти та шкільництва на Полтавщині²⁸.

Полтавський історик Тетяна Демиденко присвятила розвідку висвітленню ролі Є. Милорадович у контексті просвітницької діяльності полтавської громади²⁹. У своїй статті дослідниця з'ясувала походження видатної краянки, особливості формування її світогляду, родинне оточення, основну увагу зосередивши на аналізі суспільно-культурницьких досягнень.

У студіях львівських істориків Анатолія Бурдейного і Олександра Лісняка подано біографічні відомості про Є. І. Милорадович, уміщені в архіві вже згаданого вище українського письменника, фольклориста, літературознавця, історика української літератури Григорія Нудьги. Автори високо оцінили роль Є. Милорадович в історії, особливо вказавши на пожертву коштів на відкриття Товариства імені Шевченка у Львові³⁰.

---

²⁷ Коваленко О. Б., Половнікова С. О. Передмова // «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард»: Листи Є. І. Милорадович до Г. О. Милорадовича (186–1865) / Упорядник С. О. Половнікова; Відповідальний редактор О. Б. Коваленко. – Чернігів : Чернігівські обереги, Сіверянська думка, 2002. – С. 3–21.

²⁸ Філіппович В. Життєвий шлях та культурно-просвітницька діяльність Єлизавети Милорадович // Педагогічні науки: Збірник наукових праць. – Полтава, 2010. – Вип. 1. – С. 131–136.

²⁹ Демиденко Т. Єлизавета Милорадович у просвітницькій діяльності полтавської інтелігенції (50–60-ті роки XIX ст.) // Слов'янський збірник. – Полтава : Слов'янський клуб, 2006. – Випуск 5. – С. 57–64.

³⁰ Бурдейний А., Лісняк О. Єлизавета Милорадович – фундатор наукового товариства імені Шевченка // Вісник Львівського університету. Серія: філологічна. – 2010. – Вип. 43. – С. 65–67.

Високо оцінила роль Є. Милорадович у заснуванні Товариства ім. Шевченка у Львові та активізації громадсько-політичного руху на західноукраїнських землях історик Зінаїда Зайцева³¹. Дослідниця вказала на той факт, що саме Єлизавета Іванівна наполягла на тому, щоб Товариство у Львові назвали на честь Тараса Шевченка.

Постать Є. Милорадович не оминули увагою дослідники історії жіноцтва. Українські вчені Світлана Руда³² і Людмила Смоляр³³, аналізуючи участь жінок у роботі наукових товариств і громад, указали на провідну роль графині в українському суспільно-політичному русі.

Відомий український історик Василь Ульяновський, аналізуючи еволюцію поглядів історика, археолога, етнографа Володимира Антоновича, не оминув увагою і постать Є. Милорадович, адже вона підтримувала зв'язок з ученим. Дослідник порівнює погляди, методи досягнення цілей та кінцеву мету боротьби представників полтавського громадівського руху і «хлопоманів» (до яких і належав В. Антонович). Зрештою, В. Ульяновський дійшов висновку: «Милорадовичка представляла «панське українство», для якого головним було питання державної влади, зміни системи політичного управління – тобто той ракурс національної ідеї, котрий «хлопоманами» не сприймався»³⁴.

Історик Наталія Семергей присвятила свою працю освітній діяльності полтавських «громадівців». Історик глибоко проаналізувала постать Є. Милорадович у контексті функціонування полтавської громади, визначила її роль у відкритті недільних

---

³¹ Зайцева З. Українські історики у контексті академізації української науки на початку ХХ ст. // Історіографічні дослідження в Україні. – Випуск 22: Доповіді та матеріали Міжнародної наукової конференції «Інститут історії України на зламі епох, у світлі традицій та перетворень. 75 років інституціонального буття», 20–21 жовтня 2011 р., м. Київ / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), О. А. Удод (відп. ред.) та ін. – К.: Інститут історії України, 2012. – С. 45-58.

³² Смоляр Л. Участь жіноцтва в діяльності громад // Сучасність. – 1998. – № 9. – С. 76-90.

³³ Руда С. Участь жінок у роботі наукових товариств України // Жінки України: історія, сучасність та погляд у майбутнє: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 4-5 листопада 1995 р. – Дніпропетровськ: ЗАТ видавництво «Поліграфіст», 1996. – С. 13-16.

³⁴ Ульяновський В. «Ранній» Володимир Антонович: поза контекстами // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 141.

шкіл, виданні книг, заснуванні бібліотеки для народу і проведенні народних читань, а також схарактеризувала добротну діяльність³⁵.

Історик Віктор Дудко у вступній статті та коментарях до публікації листів Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського висвітлює діяльність полтавської громади³⁶. Хоча дослідник конкретно не говорив про Є. Милорадович, однак важливо було побачити оточення, конкретно соціально-політичну ситуацію, в якій діяла жінка.

Український філософ Максим Розумний, будучи студентом, захопився постаттю Є. Милорадович і опублікував статті, в яких надзвичайно високо відгукувався про рівень національної свідомості діячки, її боротьбу за українське слово і діло³⁷.

Співробітник Полтавської обласної бібліотеки для юнацтва ім. Олесь Гончар Надія Требіна присвятила Єлизаветі Милорадович історико-біографічну розвідку, присвячену 180-річчю від дня її народження. Авторка проаналізувала добродійні справи графині на ниві освіти, науки, культури України і Полтавщини, її суспільну діяльність, а також подала список наявної літератури у Полтаві, присвяченої Є. Милорадович³⁸.

Полтавські краєзнавці Віра Жук³⁹ і Людмила Саприкіна⁴⁰ розглянули історію цвинтаря Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря, де була похована Є. Милорадович. Дослідни-

---

³⁵ Семергей Н. Освітня діяльність полтавських «громадівців» // Рідний край. – 2001. – № 1. – С. 99-102.

³⁶ Дудко В. Полтавська громада початку 1860-х років у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 155-178.

³⁷ Розумний М. «Гетьманша» // Криниця. – 1990. – № 4. – С. 7; Розумний М. Гетьманша // Наука і суспільство. – 1990. – № 12. – С. 80-81.

³⁸ Та, що світло в темряву несла... до 180-річчя від дня народження громадської діячки, просвітниці, меценатки Є. І. Милорадович / укладач Н. М. Требіна. – Полтава : обласна бібліотека для юнацтва ім. Олесь Гончар, 2011. – 16 с.

³⁹ Жук В. Н. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир і пов'язані з ним важливі історичні події. Статті з коментарями та фотоілюстраціями. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2007. – 248 с.

⁴⁰ Саприкіна Л. До проблеми створення довідника «Полтавський некрополь» // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства. – 2002. – Т. 9. – С. 406-422.

ці подали короткі біографічні відомості про неї, високо оцінили багатогранну культурно-просвітню діяльність землячки.

Полтавські історики Олександр Білоусько і Володимир Мирошниченко, готуючи пробний посібник для учнів 9 класу з курсу «Історія Полтавщини», вмістили матеріал про полтавську громаду й участь у ній Є. Милорадович. Педагоги акцентували увагу на її українофільських настроях і активній громадській позиції⁴¹.

Полтавський письменник і літературознавець Петро Ротач, дослідуючи полтавські стежки Т. Шевченка, у своїй праці «Біля гнізда соловейка» кілька сторінок присвятив і діяльності полтавської громади⁴². Кращезнавець звернув увагу читачів на епізод з «похороном дуба» на честь перепоховання поета, згадавши при цьому й активну учасницю громади Є. Милорадович. А у своїй ґрунтовній статті під назвою «Спасибі, мамо, спасибі навіки!». П. Ротач систематизував біографію, формування світогляду та охарактеризував суспільні справи графині⁴³.

Постать Є. Милорадович не оминули увагою і полтавські журналісти. Так, член Національної спілки журналістів України Іван Наливайко у збірці нарисів у рубриці «Шляхетні жінки» назвав громадську діячку серед інших небайдужих мешканок тогочасної Полтави як велику благодійницю⁴⁴. Автор високо оцінив патріотизм Є. Милорадович, її активну участь у громадському житті і полтавській громаді.

Полтавські журналісти Алім Рясний, Зінаїда Матяшова і бібліотечний працівник Надія Требіна свої статті, вміщені в періодичних виданнях, присвятили дослідженню постаті Є. Мило-

---

⁴¹ Білоусько О. А., Мирошниченко В. І. Нова історія Полтавщини (кінець XVIII – початок XX ст.): Пробний підручник для 9 класу загальноосвітньої школи. – Полтава : «Оріяна», 2003. – 264 с.

⁴² Ротач П. Біля гнізда соловейка. – Полтава : ОДГВ «Полтавський літератор», 1993. – 160 с.

⁴³ Ротач П. «Спасибі мамо, спасибі навіки!» // Демократична Полтавщина. – 1993. – 11 березня. – С. 2.

⁴⁴ Наливайко І. М. З глибини віків віддунують малинові дзвони. – Полтава : Б.в., 2001. – 127 с.

радович⁴⁵. Автори акцентували на тому, що вона зробила багато для духовного відродження Полтави й України загалом та закликали зберігати пам'ять і гідно пошановувати крайнку.

Зарубіжний український історик, мовознавець, організатор української науки у світі, засновник і довголітній директор Українського наукового інституту Гарвардського університету, співзасновників Міжнародної асоціації українців Омелян Прицак ґрунтовно дослідив генеалогію родини Скоропадських⁴⁶. Окремий нарис він присвятив і Є. Милорадович, з'ясував її походження, а також розглянув діяльність на ниві просвітництва.

Короткі біографічні дані про Єлизавету Іванівну містяться в різноманітних енциклопедичних довідниках⁴⁷. Такі статті включають у себе стислі відомості про графиню, лаконічно висвітлюють основні етапи її життя та діяльності.

Отже, комплексної розвідки про постать Є. Скоропадської-Милорадович в українській історіографії досі не існує. Учених цікавили різні аспекти її діяльності: одні акцентували увагу на її участі в полтавській громаді, інші – ролі в утворенні Товариства імені Шевченка. Очевидно, настав час здійснити ґрунтовне систематизоване дослідження місця цієї багатогранної і неординарної жінки у національному культурному і соціально-політичному житті другої половини ХІХ ст.

---

⁴⁵ Рясний А. Сумна доля композитора // Зоря Полтавщини. – 1996. – 14 травня. – С. 4; Требіна Н. Та, що світло в темряву несла (до 170-річчя від дня народження Єлизавети Милорадович) // Полтавська думка. – 2000. – 18-24 січня. – С. 7; Матяшова З. Її називали «Гетьманшею» // Полтавський вісник. – 2012. – 13 січня. – С. 6.

⁴⁶ Прицак О. Рід Скоропадських (Історичко-генеалогічна студія) // Режим доступу: <http://lrc.org.ua/lipinsky/almanah/almanah-ua2.html>; Прицак О. Рід Скоропадських // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського (1873-1945). – К.: Академпрес, 1993. – 399 с.

⁴⁷ Ротач П. Милорадович Єлизавета Іванівна // Ротач П. Полтавська Шевченкіана: Спроба обласної (крайової) Шевченківської енциклопедії. У двох книгах. – Полтава: Дивосвіт, 2009. – Кн. 2 (Л-Я). – С. 97-98; Генік С. 150 видатних українок. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. – 236 с.; Козуля О. Жінки в історії України. – К.: Український центр духовної культури, 1993. – 255 с.; Луговий Ол. Визначне жіноцтво України. Історичні життєписи. – К.: Дніпро, 1994. – 335 с.; Милорадович Єлизавета // Енциклопедія українознавства. Словникова частина / Гол. ред. В. Кубійович. – К.: Глобус, 1996. – Т. 4. – С. 1534-1535; Громади // Полтавщина: Енциклопедичний довідник / Відп. ред. А. В.Кудрицький. – К.: Українська Енциклопедія імені М.П.Бажана, 1992. – С. 218-219.

1.2. Характеристика джерельної бази

Залежно від походження, способу дослідження і форми відображення історичних реалій, слід виділити такі **види джерельної бази дослідження**:

- неопубліковані архівні документи;
- матеріали особистого походження (мемуари, щоденники, листи, переписка);
- матеріали довідкового характеру.

Неопубліковані архівні документи. В основу дослідження покладено неопубліковані документи, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (далі – ЦДІАК України) і Центральному державному історичному архіві у м. Львова (далі – ЦДІАЛ України).

Особливу цінність становлять фонди ЦДІАК України: 419 (Прокурор Одеської судової палати); 442 (Канцелярія Київського, подільського та волинського генерал-губернатора); 486 (Київська палата цивільного суду); 707 (Управління Київського учбового округу); 1219 (Скоропадські – родинний фонд).

Документи судових, цивільних органів влади (фонди 419, 442, 486) містять інформацію про полтавську громаду, донесення від приставів, слідчих, агентів про її діяльність, звіти про стеження за членами громади. У кожному з донесень зустрічається ім'я Є. Милорадович, що свідчить про її активну участь у громадсько-політичному житті Полтави й України загалом. Влада була занепокоєна активізацією українського суспільно-політичного і культурницького рухів і тому вживала всіляких заходів для його придушення.

Фонд 707 містить документи про відкриття і діяльність у Полтаві чоловічих і жіночих недільних шкіл, кількісний склад учнів у них, навчально-виховний процес, викладацький склад. У документах зустрічаються і згадки про активну участь Є. Милорадович у функціонуванні шкіл, зокрема, її благодійницьку діяльність. Дані документи підтверджують факт поширення в Полтаві недільних шкіл, констатують потребу в них, ініціативну участь громадськості у їх відкритті.

Родинний фонд Скоропадських (1219) містить надзвичайно важливі документи про генеалогію Є.Милорадович (уродженої Скоропадської). Особливу цінність становлять спогади Павла Скоропадського – останнього гетьмана України. Вони дають змогу проаналізувати походження його тітки Єлизавети Іванівни, її оточення, настрої в родині, коло знайомих, літературу, якою захоплювалися Скоропадські, що і вплинуло на становлення суспільних поглядів жінки як щирої українки, яка ніколи не забувала свого національного шляхетського походження.

У фонді 309 (Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів), що зберігається в ЦДІАЛ України, міститься важлива стаття про Є. Милорадович як фундаторку Товариства імені Шевченка. Автор подав біографічні дані про діячку, проаналізував її погляди, активну громадську позицію, особливу увагу звернув на участь у заснуванні Товариства.

Одним із основних джерел дослідження стали *матеріали особистого походження (мемуари, щоденники, епістолярна спадщина)*. Мемуари – це вид джерел, коли автор, який був учасником або очевидцем подій, від свого імені висвітлює події. Цінність цих джерел зумовлюється особливостями їхнього походження, оскільки вони належать конкретному авторові, а відтак відображають безпосереднє сприйняття ним навколишнього світу, історичних подій і явищ. По-перше, в них закладена своєрідна інформація соціально-психологічного рівня, відсутня в інших видах історичного фактажу. По-друге, матеріали особистого походження нерідко містять такі відомості, яких немає в інших джерелах. Їх використання дає змогу історикові більш докладно й колоритно відтворити як окремі події, так і характерні риси й особливості певних епох, осіб.

Мемуари залишили люди, котрі безпосередньо спілкувалися з Є. Милорадович. Для підготовки даного дослідження цей вид джерел виявився безцінним, адже дав можливість почерпнути з перших вуст інформацію про життєвий шлях і діяльність графині.

Так, український громадсько-політичний діяч, композитор, педагог і журналіст Анатолій Вахнянин (1841–1908) залишив унікальні відомості про Є. Милорадович. «Спомини з життя»

опублікував у Львові вже після його смерті український філолог-славист, літературознавець, мовознавець і громадський діяч Кирило Студинський. Саме на його прохання А. Вахнянин і написав ці мемуари. У передньому слові К. Студинський підкреслив важливість цього документа. У «Споминах з життя» А. Вахнянин розповів про історію їхнього знайомства, назвав Є. Милорадович «українською патріоткою»⁴⁸, проаналізував національні заходи, котрі проводили західноукраїнські інтелігенти. Автор мемуарів поділився з Єлизаветою Іванівною ідеєю про потребу відкриття у Львові друкарні, де можна було б видавати українські книги. Крім того, він описав про цікаву історію відвідання графінею маскараду у Львові, де вона, одягнувши маску, дозволила собі глузувати з відомих аристократів, пропагуючи національні ідеали.

Надзвичайно цінні відомості залишила українська письменниця, драматург, публіцистка, громадська і культурна діячка Олені Пчілка (Ольга Косач) (1849–1930)⁴⁹. Є. Милорадович просила її написати щось для полтавського аматорського театру. Так з'явилася п'єса «Сужена – не огужена». Також Олена Пчілка, пишучи біографію свого брата Михайла Драгоманова, котрий був молодим членом полтавської громади, згадувала, що Єлизавета Іванівна влаштовувала «любительські спектаклі»⁵⁰.

Важливим різновидом джерел особового походження є щоденники. Їх цінність полягає у тому, що вони створюються за гарячими слідами подій, нерідко у той самий день, коли вони відбулися. Це підвищує достовірність свідчень і дає можливість істориків, спираючись на них, визначити ставлення населення до певних явищ чи заходів.

Професору Дмитрові Граховецькому вдалося віднайти і надрукувати Щоденник (*мовою оригіналу «Денник»*) (1851–1854 рр.) Є. Милорадович⁵¹. Зберігався він у її подружки Єлизавети Олек-

---

⁴⁸ Вахнянин А. Спомини з життя. – Львів : З печатної В. А. Шийковського, 1908. – С. 94.

⁴⁹ Пчолка Олена. Біографічні заметки // Зоря. – 1888. – № 1. – С. 16-17.

⁵⁰ Пчілка Олена. Твори. – К. : Дніпро, 1988. – С. 541.

⁵¹ ІР НБУВ, ф. Х., спр.17124-17126, 10 арк.

сандрівни Щерби, котра мешкала в Полтаві по вул. Познанській, 7. Щоденник містить записи за 45 днів. Нині документ зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Він складається з 10 сторінок машинописного тексту і містить коментарі Д. Граховецького, вкраплені в текст або винесені в посторінкові посилання.

Єлизавета Іванівна писала щоденник, коли була ще молодою жінкою (19–23 роки). У ньому міститься інформація психологічного характеру, розкриваються особисті переживання Є. Милорадович, взаємини в сім'ї, біль від втрати дочки і бажання знову мати дітей, її захоплення, хвилювання. Це дає змогу змалювати особистісний портрет жінки, побачити її повсякденне життя, стосунки в родинному колі, взаємини з батьками і чоловіком. На одному з аркушів молода Єлизавета рішуче виступила проти кріпосного права, зазначивши про неприпустимість у цивілізованому суспільстві володіння торгування людьми як річчю. Зважаючи на цінність даного джерела, повний текст щоденника Є. Милорадович міститься в додатках до даної праці.

Французька художниця українського походження, майстер жанрового живопису Марія Башкирцева (1858–1884) є автором відомого «Щоденника», який вона почала писати з 15 років французькою мовою. На сторінках розкрито глибину розмови з собою людини, яка бажає не втратити жодної хвилини життя. Написано дуже відверто та щиро і при цьому з бажанням бути опублікованою. «Щоденник» Марії цікавий уже з перших рядків, у ньому розкрито паралельний світ усередині людини: діалоги між доброю і злою стороною, любов.

Кілька сторінок у «Щоденнику» М. Башкирцева відвела Є. Милорадович, її синові та найближчому оточенню. Знайома з Єлизаветою Іванівною та Грициком, дівчина навіть була потенційною нареченою для Милорадовича-молодшого⁵². М. Башкирцева залишила унікальні відомості про життя тогочасної Полтави, організовані світські прийоми і салони, повсякденні відно-

---

⁵² Башкирцева М. Дневник. – М.: Захаров, 2000. – 446 с.

сини між провінційними аристократами. У цей контекст художниця вписала відомості про Милорадовичів. М. Башкирцева описала Грицика, його характер, зовнішність, звички і розповіла про його друзів. Авторка переповіла світські плітки про приватне життя Єлизавети Іванівни. Зі «Щоденника» випливає, що повсякдення графині Милорадович відрізнялося від розміреного способу життя тогочасного шляхетського українського панства. Вона більше перебувала сама або в колі найближчих друзів, мала незалежний характер, дивувала мешканців Полтави своїми неординарними вчинками чи міркуваннями, брала активну участь у благодійній діяльності.

Епістолярій (листи, переписка) становить собою важливий засіб обміну інформацією. Постать Єлизавети Милорадович користувалася популярністю у листуванні багатьох відомих учених і громадських діячів. Слід відразу зауважити, що вони високо оцінювали її як справжню патріотку. Так, відомий учений, історик, критик, публіцист, громадський діяч Михайло Драгоманов (1841–1895) у листах до українського вченого-філолога і громадського діяча Омеляна Огоновського писав про Є. Милорадович як про засновницю Товариства імені Шевченка у Львові і про його статут, який було укладено по волі меценатки⁵³.

Для проведення даного дослідження надзвичайну цінність становлять листи українського письменника, педагога, громадського діяча Олександра Кониського (1836–1900) до Михайла Грушевського (1866–1934)⁵⁴. Вони містять важливу інформацію з вуст О.Кониського, соратника Є. Милорадович по полтавській громаді, про графиню, її активну участь у культурницькому житті. Крім того, вчений повідомив про збір інформації для того, щоб написати біографію Єлизавети Іванівни.

Листи історика, політичного діяча, літературознавця Дмитра Дорошенка (1882–1951) до українського політика, історика, пуб-

---

⁵³ Драгоманов М. Переписка / Зібрав і зладив М. Павлик. – Львів : Українсько-руська видавнича спілка, 1901. – Т. 1. – 182 с.

⁵⁴ Листування Михайла Грушевського / Редактор Любомир Винар. – К. : УТТ – Нью-Йорк, 2006. – Т. 3. – 718 с.

ліциста В'ячеслава Липинського (1882–1931) свідчать про великий авторитет Єлизавети Милорадович⁵⁵. Д. Дорошенко тоді задумав статтю про неї, яка пізніше була вміщена в часопису «Хліборобська Україна», і збирав для цього матеріали. Про Є. Милорадович Дмитро Іванович чув ще від свого батька, корий був у неї в будинку в Полтаві. Тоді вона й подарувала Іванові Яковичу Дорошенку «Кобзаря» Т. Шевченка.

Полтавська громада постала об'єктом обговорення у листуванні громадського і культурного діяча, педагога Дмитра Пильчикова (1821–1893) до журналіста Василя Білозерського (1825–1899)⁵⁶. Д. Пильчиков надзвичайно позитивно відгукувався про Є. Милорадович, називав її чи не єдиною справжньою патріоткою серед інших жінок, захоплювався її благодійництвом.

Надзвичайну цінну інформацію про внутрішній світ, сімейне життя, виховання сина, переконання, подорожі Єлизавети Іванівни містять її 20 листів до небожа, історика, військового діяча Григорія Олександровича Милорадовича (1834–1905)⁵⁷. Листи графині вражають гостротою думки, широтою ерудиції, розкутістю думки, сміливістю у висловленні своєї позиції, небайдужістю до громадських справ. Епістоли Є. Милорадович – це унікальний джерельний комплекс, який дозволяє розкрити внутрішній світ кращих представників української дворянської інтелігенції. Листи є справжньою пам'яткою літератури середини XIX ст.

Добірка листів, зброшурована в хронологічному порядку і оправлена у картонну палітурку темно-зеленого кольору з тисненням заголовком «Письма Е. И. Милорадович. 1860–1865», зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Видані вони були в Чернігові, укла-

---

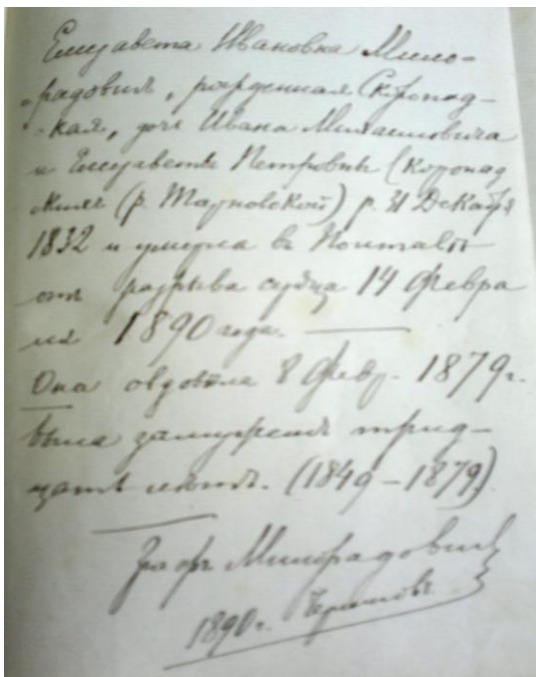
⁵⁵ Липинський В. Твори, архів, студії. Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського. – Філадельфія, Пенсільванія, 1973. – Т. 6 / Режим доступу: <http://ftp2.mnib.org.ua/mnib476-Lypynskiy-LystuvanniaZDoroshenkom.djvu> – 451 с.

⁵⁶ Дудко В. Полтавська громада початку 1860-х років у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 155-178.

⁵⁷ «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард»: Листи Є. І. Милорадович до Г. О. Милорадовича (186-1865) / Упорядник С.О.Половнікова; Відповідальний редактор О. Б. Коваленко. – Чернігів : Чернігівські обереги, Сіверянська думка, 2002. – 104 с.

дачем виступила музейний працівник, заслужений працівник культури України, старший науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею імені Василя Тарновського Світлана Половникова.

На першому аркуші – власноручний підпис Григорія Милорадовича: «Елизавета Ивановна Милорадович, рожденная Скоропадская, дочь Ивана Михайловича и Елизаветы Петровны Скоропадских (р. Тарновской) р. 31 декабря 1832 и умерла в Полтаве от разрыва сердца 14 февраля 1890 года. Она овдовела 8 февраля 1879 г. Была замужем тридцать лет (1849–1879). Граф Милорадович. 1890 г. Чернигов». На 2 аркуші власноруч написано: «Письма Елизаветы Ивановны Милорадович (1860–1865) к Григорию Александровичу Милорадовичу».

Елизавета Ивановна Мило-
радович, рожденная Скоро-
падская, дочь Ивана Михайловича
и Елизаветы Петровны (Коронов-
анки (р. Тарновской) р. 31 декабря
1832 и умерла в Полтаве
от разрыва сердца 14 февраля
1890 года.
Она овдовела 8 февр. 1879.
Была замужем тридцать
лет (1849-1879)
Граф Милорадович
1890. Чернигов

Перший аркуш «Письма Е. И. Милорадович.
1860–1865».

Російський композитор Модест Мусоргський (1839–1881) під час своїх гастролей у Полтаві гостював у будинку Милорадовичів. Він був у захоплення від пані Єлизавети, називав її справжньою аристократкою, освіченою, витонченою розумницею⁵⁸. У своїх листах композитор подав унікальні відомості про Полтаву, її красу, культурне життя.

Цікаву інформацію про родину Скоропадських залишив російський художник, майстер портретів Микола Ге (1831–1894). Майстер був запрошений земством для виконання портрету батька Єлизавети Іванівни Івана Михайловича Скоропадського та інших членів його сім'ї⁵⁹.

Матеріали довідкового характеру містять важливі відомості про родовід Є. Милорадович, її участь у справі благодійництва, колекціонування тощо. Так, у описі колекції Полтавського губерньського земства є інформація про те, що після смерті Єлизавети Іванівни була куплена велика колекція гербарію і лишайників, які було покладено в основу природничого відділу музею⁶⁰.

Історик Григорій Милорадович (1834–1905) – небіж Єлизавети Іванівни написав ґрунтовні праці, де дослідив генеалогію Милорадовичів, склав родословні книги всіх представників сім'ї, де зазначив їхні роки життя, титули і посади⁶¹.

Публікації на сторінка часопису «Основа» значно збагатили джерельну базу дослідження. Зокрема, стаття, вміщена в часопису за 1861 рік, включає в себе цінні статистичні дані про кількість проданих дешевих книг у повітах Полтавської губернії⁶². Це дає змогу простежити зацікавленість місцевого населення українською друкованою продукцією.

---

⁵⁸ Мусоргский М. Письма. – М. : Музыка, 1981. – С. 207.

⁵⁹ Ге Н. Письма, статьи, критика, воспоминания современников. – М. : «Искусство», 1978. – 399 с.

⁶⁰ Естественно-исторический музей Полтавского губернского земства. Описание коллекции. – Полтава : Типо-Литография М. Л. Старожицкого, 1900. – 90 с.

⁶¹ Милорадович Г. А. Малороссийское дворянство. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1890. – 62 с.; Милорадович Г. А. Сказания о роде дворян и графов Милорадовичей. – СПб. : Печатня В. И. Головина, 1873. – 160 с., V с.

⁶² Сведения о числе проданных дешевых изданий на украинском языке // Основа. – 1861. – № 10. – С. 155-156.

Важливі відомості про діяльність жіночої недільної школи при Полтавському єпархіальному училищі та роботу в ній дівчат-учениць подано в «Основі»⁶³. Попечителем школи була Є. Милорадович.

Серед раритетів Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського особливе місце посідає ошатний альбом, який належав родині Тарновських – власникам маєтку Качанівка. Від 30-х до 90-х років XIX ст. у ньому було зібрано 608 автографів гостей Тарновських, у тому числі видатних людей, а серед них – Єлизавети і Григорія Милорадовичів. Альбом «Качанівка» містить факсимільну частину, коментарі та ілюстрації (кілька фото Є. Милорадович), що становлять собою джерело для істориків, літературознавців, мистецтвознавців, генеалогів і всіх, то цікавиться культурним життям України XIX ст.⁶⁴.

Отже, джерельна база дослідження побудована на комплексному аналізі архівних джерел, матеріалів особистого походження і довідкового характеру. Такий підхід дозволяє виявити нові і поглибити, доповнити існуючі відомості в історичній науці про роль Єлизавети Милорадович в українському суспільно-політичному русі другої половини XIX ст. Порівняння різнопланового матеріалу дозволяє відтворити більш повну біографію громадської діячки, її оточення, формування опозиційних поглядів, переконань і активну участь у культурному і політичному житті.

---

⁶³ Из воспоминаний старого полтавца // Киевская старина. – 1900. – № 1. – С. 149-152.

⁶⁴ Качанівка. Альбом автографів / Автор-упорядник С. Половнікова. Художньо-документальне видання. – К. : Темпора, Майстерня Книги, 2010. – 328 с.

РОЗДІЛ 2. ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ЄЛИЗАВЕТИ МИЛОРАДОВИЧ

2.1. З роду Скоропадських

Єлизавета Іванівна Скоропадська (в заміжжі – Милорадович) народилася 31 грудня 1831 року⁶⁵ (1 січня 1832 року) у відомому палаці Качанівка Борзнянського повіту Чернігівської губернії⁶⁶ (тепер Ічнянський район Чернігівської області). Є відомості, що побачила світ у маєтку Тростянець Прилуцького повіту Полтавської губернії⁶⁷ (палац до наших днів не зберігся), відоме нині своїм унікальним дендропарком. Це колишній родовий маєток Скоропадських. Саме в ньому Єлизавета провела своє дитинство і юність.

Листи Є. Милорадович до племінника Г. Милорадовича дають змогу остаточно поставити крапку у визначенні точної дати її народження. У листі від 31 грудня 1860 року вона писала: «Сегодня стукнуло мне годом больше».

Походила Єлизавета з двох старовинних українських родів – Скоропадських і Тарновських. Її батько – Іван Михайлович Скоропадський (30 січня 1805 – 8 лютого 1887) – належав до лінії генерального бунчужного Василя Скоропадського, рідного брата гетьмана Івана Скоропадського (1708–1722 рр.).

І. Скоропадський здобув гарну домашню освіту, навчався у пансіоні Білецького-Носенка в м. Прилуки. З 1825 по 1828 рік він перебував на військовій службі: був юнкером Сіверського кінно-егерського полку. Однак військова кар'єра не приваблювала І. Скоропадського, і в 23-річному віці він полишив службу з

---

⁶⁵ Плутанина з датою народження пояснюється тим, що народилася Є. Милорадович на зламі років. Найбільш достовірним джерелом з цього приводу видається: Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К. : Типо-Литография «С. В. Кульженко», 1912. – Т. 3 (Л-О). – С. 534. У роботі зазначено дві дати 31 грудня 1831 року і 1 січня 1832 року.

⁶⁶ ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 1963, арк. 13; Прицак О. Рід Скоропадських (Історико-генеалогічна студія) // Режим доступу: <http://lrc.org.ua/lipinsky/almanah/almanah-ua2.html>

⁶⁷ Д-до Д. Єлизавета Іванівна з Скоропадських Милорадович // Хліборобська Україна. – 1924-1925. – Кн. 5. – С. 284; К. Єлизавета Іванівна Милорадовичка // Зоря. – 1894. – № 3. – С. 70.

чином 14-го класу. У 1844–1854 роках обирався прилуцьким предводителем дворянства, а в 1851–1854 роках – полтавським губернським предводителем дворянства, дослужився до чину надвірного радника.

Садиба Скоропадських у Тростяні на початку ХХ ст.

Палац у Качанівці Ічнянського району Чернігівської області.
Сучасний вигляд.

Інтер'єр кімнати у Качанівці. 1870-ті роки.

Господарі та гості Качанівки. 1869 рік.

Іван Михайлович Скоропадський
(1805–1887).

СКОРОПАДСКІЕ.

Великий герб роду Скоропадських, жалуваний російськими царями 7 грудня 1884 року:

Щит розсічений. У першій, срібній, половині запорозький козак у червоному одязі, що тримає на лівому плечі гвинтівку. У лівій, червоній, половині три срібні перевернуті стріли: середня пряма, а бокові – покладені навхрест і зв'язані золотою стрічкою. Нашоломник: три страусові пера: середнє червоне, із золотою булавою, а бокові – срібні. Намет червоний із сріблом. Герб прикрашений червоною мантиєю, підбитою соболями, й увінчаний червоною ж гетьманською шапкою із соболиним околицем, що прикрашена аграфою з двома срібними півнячими пір'їнами. Щитотримачі: двоє срібних коней з червоними очима і язиками. Девіз: *Conjugit favores!* червоними буквами на срібній стрічці⁶⁸.

За словами історика Омеляна Пріцака, представники роду Скоропадських дружили з дочками та синами найвизначніших козацьких, старшинських та шляхетських родів: Апостолів, Бутовичів, Гамаліїв, Дунін-Борковських, Забілів, Закревських, Кочубеїв, Кулябків, Лизогубів, Лисенків, Лобакевичів, Марковичів, Миклашевських, Милорадовичів, Новицьких, Полуботків, Посудевських, Розумовських, Сулімів, Тарновських, Туманських і Чарнишів. Учений підсумував: «Можемо сміливо сказати, що в жили представників Роду Скоропадських влилася кров чи не всіх визначніших козацьких родів із усієї України. <...> представники Роду Скоропадських, Пан Гетьман і Пан Гетьманіч Данило, це безпосередні нащадки – в жіночих лініях – наших старих великокняжих династій Рюриковичів і Гедиміновичів і через них визначних і довго пануючих династій Візантії, Англії, Швеції, Литви, Моковії, Польщі та Фінляндії»⁶⁹. Тож можемо констатувати, що в жилах Єлизавети Скоропадської-Милорадович та її родичів текла «блакитна кров» європейських аристократів і українського шляхетства – найвизнач-

---

⁶⁸ Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник. – С.Пб. : типография С.Н. Тройницкого «Сирнус», издание Черниговского дворянства, 1914. – С. 167.

⁶⁹ Пріцак О. Рід Скоропадських // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського (1873-1945). – К. : Академпрес, 1993. – С. 191, 193.

ніших родів і династій. Така спорідненість знайшла вияв у становленні жінки як високоосвіченої, висококультурної і патріотичної особистості.

І. Скоропадський дбав про освіту, опікувався культурою, справою свого життя вважав діяльну участь у визволенні кріпаків, заснував чоловічу гімназію в Прилуках, відомий був іншими добрими справами. Він славився своєю гостинністю й добротою, гарною господарською жилкою. Іванові Михайловичу Україна завдячує появою в 1834 році унікального дендропарку в маєтку Тростянець (нині Ічнянський район Чернігівської області) із мальовничими галявинами, оригінальними композиціями насаджень, штучно створеним рельєфом, ставками, малими архітектурними спорудами на площі у 205 га, де ростуть і тепер понад 800 видів дерев та чагарників і міститься дендрологічний заповідник НАН України.

Пам'ятник І. М. Скоропадському
в Держаному дендрологічному парку «Тростянець»

Парк і нині є перлиною садово-паркового мистецтва, де поряд із рослинністю, характерною для лісостепової зони, при-

жилися і ростуть дбайливо підібрані І.Скоропадським екзотичні види – магнолія, мигдаль, ялівець, туя та інші ⁷⁰.

У 1849 році він одружився з Єлизаветою Петрівною – з роду Тарновських, відомих фундаторів Українського Національного музею в Чернігові, і Маркевичів. Вона і стала матір'ю Єлизавети.

За спогадами онука Івана Михайловича – останнього гетьмана України Павла Скоропадського, у величезному тростянецькому маєтку, який сторожував лише один чоловік, ніколи не було крадіжок. Це красномовно характеризує взаємини поміщика з підлеглими селянами і загалом з усіма з його оточення. Іван Михайлович понад усе любив природу, музику, українську народну пісню. Завдяки І.Скоропадському Тростянець став культурним центром: у будинку господаря щотижня збиралися місцеві поміщики і проводили диспути, ділилися враженнями від літературних новинок, улаштовували концерти. Постійними гостями Скоропадських були Галагани, Тарновські, Милорадовичі, Маркевичі. На сцені домашнього театру виступали знамениті на той час українські музиканти Заремби – Владислав Іванович і його син Сигізмунд. Мандрівні лірники й кобзарі, яких Іван Михайлович обдаровував з особливою щедрістю, виконували старовинні думи й пісні. Гостював у Скоропадських і Т. Шевченко.

П. Скоропадський писав про діда, що «це був дуже розумний і освічений чоловік. Незважаючи на постійне проживання в селі, він слідкував за літературою декількох мов, цікавився політикою, був чудовим господарем, брав активну участь у місцевому житті Полтавщини. Особливо цікавився всякими культурними починаннями, щедро наділяв школи і деякі знову «створені щедрими грошовими засобами» ⁷¹.

Іван Михайлович дуже любив, щоб у його маєтку гостювало

---

⁷⁰ Демиденко Т. Єлизавета Милорадович у просвітницькій діяльності полтавської інтелігенції (50-60-ті роки XIX ст.) // Слов'янський збірник. – Полтава: Слов'янський клуб, 2006. – Випуск 5. – С. 58.

⁷¹ ЦДАК України, ф. 1219, оп. 3, спр. 2, арк. 129.

багато людей, і тому вся садиба, всі великі й малі флігелі постійно заселялися приїжджими. Тут місяцями жили письменники, художники, артисти. У Тростянці подовгу перебував і творив свої полотна видатний живописець Микола Ге (1831–1894) – один зі співзасновників Товариства пересувних художніх виставок. Упродовж 18 років він мешкав на Чернігівщині та був похований на хуторі Іванівському (нині с. Шевченка Бахмацького району Чернігівської області).

На замовлення Чернігівського земства в лютому 1885 року М. Ге виконав портрет Івана Скоропадського. Дружина художника Ганна Петрівна у листі від 20 лютого 1885 року до невістки Катерини Іванівни писала: «М. М. вчора повернувся від Скоропадського, закінчивши його портрет»⁷². Близько 30 років ця робота зберігалася у Прилуцькому музеї, потім її перевезли до Чернігова. Зараз портрет експонується в обласному художньому музеї, хоча остаточно і не доведено авторство М. Ге.

Достеменно відомо, що І. Скоропадський належав до когорти справжніх українських патріотів. Стіни його тростянецького дому були завішані портретами гетьманів, почесне місце серед них займали портрет І. Мазепи та кілька старовинних народних картин із зображеннями легендарного народного героя – козака Мамаю. У спогадах із цього приводу останній гетьман України Павло Скоропадський, котрий провів дитинство в Тростянці, писав: «Україна розумілась як славне рідне минуле, але ні в якому разі не пов'язувалась з сьогоденням, іншими словами ніяких політичних міркувань, пов'язаних із відновленням України, не було. Моя родина була глибоко віддана російським царям, але у всьому підкреслювалось якось, що ми не великороси, а малоросіяни, як тоді говорилося, знатного походження»⁷³.

Українськими патріотами вирости й діти Івана Михайловича.

---

⁷² Ге Н. Н. Письма, статьи, критика, воспоминания современников. – М. : Искусство, 1978. – С. 338.

⁷³ ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 3, спр. 2, арк. 134.

Особливо це стосується його доньки – Єлизавети. Її дитячі та дівочі роки минули у чудовому старовинному козацькому дворищі батька в Тростянці Прилуцького повіту. Жили Скоропадські у великому, зведеному з дубових балок, одноповерховому будинку. Уздовж алеї, що вела до будинку, стояли з обох боків давні козацькі гармати. Єлизавета з дитячих років цікавилася минувшиною України, її культурою, захоплювалася українськими звичаями, побутом.

Інтер'єр кімнати в палаці Скоропадських

Слід зазначити, що Скоропадські належали до тих діячів, чие господарство багато в чому відповідало новим капіталістичним відносинам, що засвідчувало прогресивне мислення поміщиків. Єлизаветин дядько Петро Скоропадський особливо відрізнявся серед панства своїм українством.

Іван Михайлович Скоропадський володів на Полтавщині й Чернігівщині понад 7 тисяч десятин земельних угідь, 1350 кріпаками, мав кінний, овечий та 2 цукрових заводи і 3 винокурні ⁷⁴. Тож донці виділив величезний посаг.

---

⁷⁴ Жук В. Н. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир і пов'язані з ним важливі історичні події. Статті з коментарями та фотоілюстраціями. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2007. – С. 78.

У Єлизавети була сестра Наталя (14 липня 1840–1890)⁷⁵, котра мешкала переважно за кордоном (зокрема, в Парижі) та була незаміжною, і брат Петро (6 березня 1834–1885 (1887), офіцер гвардії Кавалергардського полку. Він прославився у війнах на Кавказі, а по завершенні військової кар'єри у чині т. - ковника обіймав посаду предводителя дворянства у Стародубському повіті, займався громадською діяльністю. Петро Іванович одружився з Марією Андріївною (1839–1900) зі старовинного козацького старшинського роду Миклашевських і мав трьох дітей: старшого сина Михайла (1879-?), котрий помер молодим, дочку Єлизавету і сина Павла (1872–1945), котрий увійшов у історію як останній гетьман України.

Скоропадський Петро Іванович (1834–1885)

Як було вже зазначено вище, на замовлення Стародубської земської управи М. Ге у 1878 році виконав портрет Петра Івановича Скоропадського – перший із серії портретів на замовлення місцевих поміщиків, останній із яких написав у 1885 році. У січні 1878 року в листі до дружини Ганни Петрівни художник

---

⁷⁵ ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 3, спр. 2, арк. 24.

писав: «Можу тебе і порадувати особистими нашими інтересами – я отримав замовлення від П. І. Скоропадського – у будь-якому випадку не менше тисячі рублів, як я заявив, і отримав згоду. Але можливе замовлення і в більш великих розмірах, а саме портрет групи. Це мені повідомив сьогодні Скоропадський, у котрого я був із візитом»⁷⁶. У 1879 році художник виконав портрет його дружини Марії Андріївни Скоропадської з синами Михайлом і Павлом⁷⁷.

Помер Іван Михайлович Скоропадський 8 лютого 1887 року і похований був на території заснованого ним парку у Тростянці. Ще й досі на залишках мармурового пам'ятника на його могилі зберігається напис-заклинання покійного до прийдешніх поколінь: «Любезный прохожий! Сад, в котором ты гуляешь, насажден мною: он служил мне утешением в моей жизни; если ты заметишь беспорядок, ведущий к уничтожению его, то скажи об этом хозяину сада, ты сделаешь доброе дело».

Пам'ятник на могилі І. М. Скоропадського

⁷⁶ Ге Н. Н. Письма, статьи, критика, воспоминания современников. – М. : Искусство, 1978. – С. 103.

⁷⁷ Там само. – С. 331.

І нині численні відвідувачі цього унікального дендропарку вдячно вшановують пам'ять відомого українського мецената, громадського діяча і благодійника.

Упродовж кількох століть рід Скоропадських відігравав провідні ролі в українському політичному та культурному житті. Кращі його представники були патріотами своєї батьківщини, опікувалися школами і гімназіями, забезпечували матеріально роботу українських видавництв, православних церков. Такими ж чеснотами вирізнялися і представники козацько-старшинського роду Тарновські. Зокрема, український історик В.Борисенко зазначив: «Розгалужена родина Тарновських протягом ХІХ ст. стала символом самовідданого служіння інтересам українського народу; їй належить одне з чільних місць у популяризації та збереженні безцінних зразків національної культури України, становленні покоління духовної еліти нації»⁷⁸. Нашадком цих двох родів і була Єлизавета Скоропадська.

Таким чином, дитинство і юність Єлизавети Іванівни, майбутньої Милорадович, минуло у справжньому українському середовищі. Її оточували предмети козацької старожитності й українська атмосфера. На цій основі в неї розвинулися національні почуття, які вона намагалася укріпити своєю активною суспільною позицією.

2.2. Одруження і родинне життя

1849 року⁷⁹ в сімнадцятирічному віці (за іншими даними, 1856 році⁸⁰ – 24-річному) Єлизавета Скоропадська одружилася з багатим і освіченим полтавцем графом Левом Милорадовичем.

---

⁷⁸ Борисенко В. Україна освітня : історія, персоналії, поступ. – К., 2007. – С. 559.

⁷⁹ Сказания о роде дворян и графов Милорадовичей. – С.Пб. : Печатня В. И. Головина, 1873. – С.152; Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – К. : Типо-Литография «С.В.Кульженко», 1912. – Т. 3 (Л-О). – С. 534.

⁸⁰ Д-до Д. Єлизавета Іванівна з Скоропадських Милорадович // Хліборобська Україна. – 1924-1925. – Кн. 5. – С. 284; Хропаль. С Полтави 15 (27) марця р. 1890 (Похорон Єлизавети Іванівни Милорадовички) // Правда. – 1890. – № 4. – С. 57; К. Єлизавета Іванівна Милорадовичка // Зоря. – 1894. – № 3. – С. 70.

Він народився 25 жовтня 1808⁸¹ (за іншими даними – 30 червня 1809 року⁸²) у сім'ї відомого історика Григорія Милорадовича (1765–1828). Матір'ю Лева Григоровича була Олександра Павлівна Кочубей (1769–1838), сестра відомого канцлера Катрини II. Листування Єлизавети Милорадович дає змогу точно підтвердити те, що батьки видали її заміж у 16 років⁸³.

Єлизавета Милорадович (фото 50-х років XIX ст.)

Милорадовичі – український старшинсько-шляхетський рід. Ці аристократи, відомі з XV ст., вихідці з Сербії, а за іншими даними – з Герцеговини. Замість прізвища «Милорадович» ра-

---

⁸¹ Сказания о роде дворян и графов Милорадовичей. – С.Пб. : Печатня В. И. Головина, 1873. – С. 152.

⁸² Павловский И. Ф. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. с 182 портретами / Предисловие В. А. Мокляк. – Х. : «Издательство САГА», 2009. – С. 211 (Репринтное воспроизв. издания Полтава : Т-во Печатн. Дела (тип. бывш. Дохмана), 1914).

⁸³ «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард»: Листи Є. І. Милорадович до Г. О. Милорадовича (186-1865) / Упорядник С. О. Полонікова; Відповідальний редактор О. Б. Коваленко. – Чернігів : Чернігівські обереги, Сіверянська думка, 2002. – С. 74.

ніше використовувалося «Храбрени»⁸⁴. Милорадовичі ведуть своє прізвище від сербських графів Охмукевичів.

Милорадовичі залишили по собі помітний слід в історії України. Вони досить швидко закоренилися в українському ґрунті, поріднилися з багатьма впливовими козацько-старшинськими фаміліями, прибрали до рук численні маєтки і посіли поважне місце серед місцевої, а потім і загальноімперської соціально-політичної еліти. Протягом XVIII і XIX ст. рід буйно розквіт на українському чорноземі, набув величезних багатств, вступив у родовий зв'язок з наймогутнішим шляхетством, дає низку адміністраторів для установ України. Він дав цілу низку українських і російських державних, військових, культурних діячів, дипломатів та меценатів.

Герб Милорадовичів

Опис: на щиті, що має дві частини : верхню малу і нижню просторову, зображений у першій, у блакитному полі, золотий замок фортечних воріт. У нижній частині, у верхньому правому і нижньому лівому, чорному полі, видно по одному срібному

---

⁸⁴ Малороссийское дворянство / издал граф Милорадович. – Чернигов : Типография Губернского правления, 1890. – С. 31.

місяцю, рогами оберненому вниз; а в лівому верхньому і правому нижньому, в золотому полі, зображено дві фортеці. Щит увінчаний звичайним дворянським шоломом з дворянською на нім короною, на поверхні якої зображено півсобаки в золотому нашійнику. Шар на щиті блакитного і чорного кольору, оздоблений золотом⁸⁵.

Так, під час московсько-турецької війни 1711–1713 років брати Михайло, Гаврило й Олександр Милорадовичі вступили на службу в російську армію, за що отримали великі маєтки в Україні. Одним із найвідоміших представників цього роду був Михайло Ілліч Милорадович – гадяцький полковник у 1715–1726 роках. У 1723 році він підписав Коломацькі петиції до російського уряду – два звернення козацької старшини до імператора Петра I, складені у військовому таборі над р. Коломаком і вручені цареві канцеляристом Іваном Романовичем. У Коломацьких петиціях козацька старшина домагалася відновлення державних прав України, ліквідації Малоросійської колегії і дозволу обрати нового гетьмана. У відповідь на Коломацькі петиції російський уряд наказав заарештувати й ув'язнити в Петропавлівській фортеці наказного гетьмана Павла Полуботка, полковника Данила Апостола, генерального бунчужного Якова Лизогуба та інших. Ще одним представником роду Милорадовичів був Гаврило Ілліч, котрий обіймав посаду гадяцького полковника протягом 1727–1729 років, однак був усунутий від полковництва гетьманом Данилом Апостолом за численні зловживання. Слід зазначити і Петра Степановича Милорадовича – останнього чернігівського полковника, котрий перебував на посаді з 1762 року по 1781 або 1783 рік; Георгія Петровича Милорадовича (1756–1828) – генерального суддю, таврійського цивільного губернатора; Андрія Степановича Милорадовича (1726–13 червня 1796) – українського і російського військового та державного діяча; Михайла Андрійовича Милорадовича (1 (12 жовтня) 1771–15 (27 грудня) 1825) – росій-

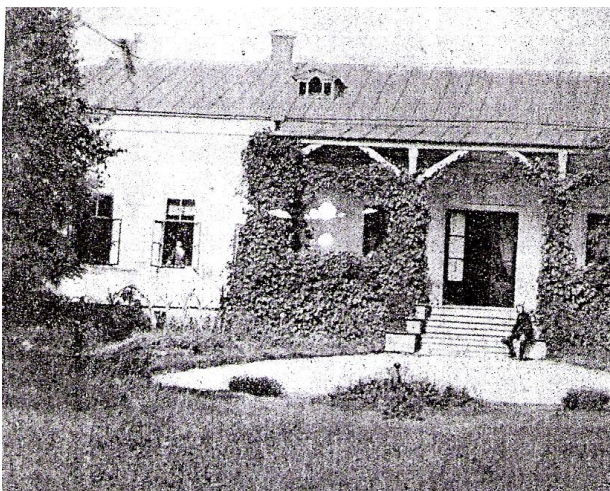
---

⁸⁵ Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник. – С.Пб. : типография С. Н. Тройницкого «Сириус», издание Черниговского дворянства, 1914. – С. 111-112.

ського військового діяча, генерала, графа; Григорія Олександровича Милорадовича (6 жовтня 1839 – 26 вересня 1905) – історика, генерал-лейтенанта, графа.

Родині Милорадовичів належали великі маєтки на Полтавщині, Чернігівщині і Катеринославщині, вона володіла близько 2 тисячами селян⁸⁶.

У 1826 році Лев Григорович закінчив зі ступенем дійсного студента Ніжинський ліцей князя Безбородька⁸⁷ – один із найстаріших вищих навчальних закладів в Україні, заснований 1820 р. на кошти відомого мецената як Гімназія вищих наук (гуманітарного профілю). Під час навчання Л. Милорадович товаришував з Миколою Гоголем.

Будинок Милорадовичів (вул. Остроградського, 3).
Вигляд із двору

З переїздом сім'ї до Полтави почалася для Єлизавети Іва-

---

⁸⁶ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – К. : Типо-Литография «С. В. Кульженко», 1912. – Т. 3 (Л-О). – С. 534.

⁸⁷ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – К. : Типо-Литография «С. В. Кульженко», 1912. – Т. 3 (Л-О). – С. 534.

нович активна участь у громадсько-культурному житті. Будинок Милорадовичів став «справжнім українським салоном»⁸⁸, осередком культурницької діяльності полтавської громади. Дім Лева Григоровича та Єлизавети Іванівни був на вулиці Остроградського, 3 (нині на цьому місці розташована гімназія № 6). Доброта і привітність цього подружжя зробила його серед тодішнього полтавського громадянства дуже популярним. Полтавський масток подружжя в освічених колах вважався осередком культури, мистецтва.

Подружжя володіло у Полтаві й Катеринославі 50 тис. десятинами землі. Улітку Єлизавета Іванівна проживала у своєму маєтку в Санжарах, а взимку – у Полтаві.

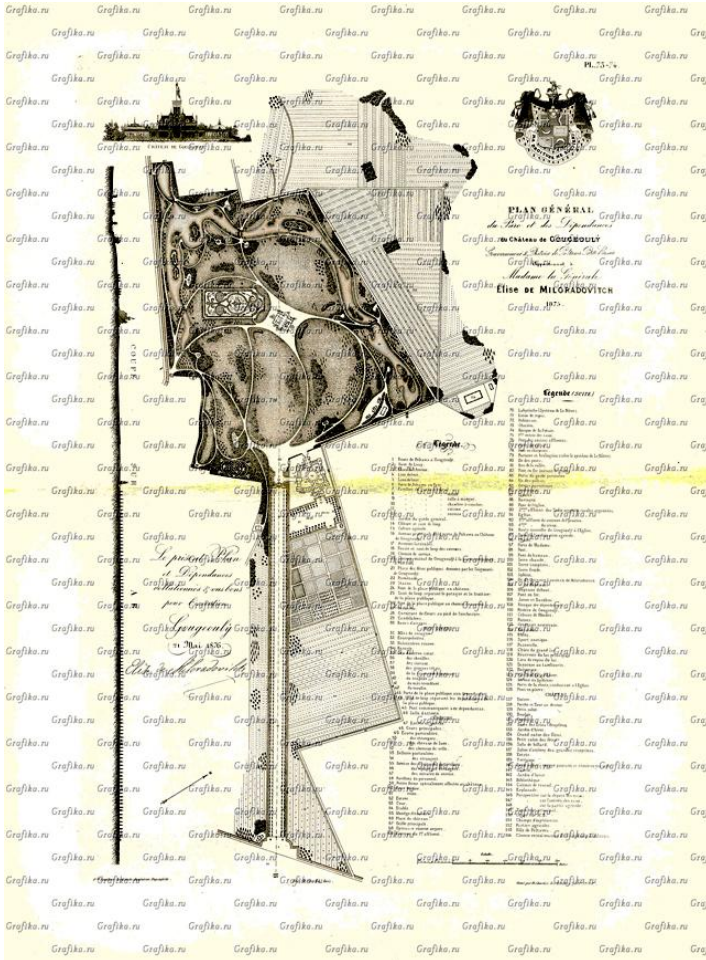
Масток (дача) Милорадовичів
у с. Ключівка Новосанжарського повіту Полтавської губернії

Григорій Львович і Єлизавета Іванівна мала дачу (маток) у с. Гожули під Полтавою, де був розкішний парк, дендрарій і ботанічний сад. Його картографічний план виконав відомий садовий архітектор Франції Франсуа-Жозеф Дювильє.

---

⁸⁸ Ротач П. «Спасибі, мамо, спасибі навіки!» // Демократична Полтавщина. – 1993. – 16 березня. – С. 2.

Парк, ботанічний сад, дендрарій у маєтку поміщиці
Єлизавети Милорадович у с. Гожули під Полтавою
(1870-ті роки⁸⁹)

⁸⁹ Парк, ботанический сад, дендрарий в имени помещицы Елизаветы Милорадович-Скоропадской близ Полтавы, Украина / F. Duvillers, Les parcs et jardins, т. II, л. 73-74. Париж, 1878 // <http://www.grafika.ru/catalog/s20650/e162673/>

Сучасні краєвиди с. Гожули під Полтавою

У сім'ї народилася донька Олександра. На жаль, вона померла у 1852 році маленькою і була похована на цвинтарі Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря.

У сімейному житті назривала криза. Хвороба і смерть дочки стали великою трагедією для Єлизавети. Вона усамітнилася в Тростянці, де тривалий час прожила. У щоденнику жінки зберігся запис, що смерть Олександри розбила всі її надії і підірвала кохання до чоловіка. Синові Григорію, який народився 30 квітня 1855 р., Єлизавета Іванівна віддала усю свою безмежну любов й ніжність.

Л. Милорадович більше тридцяти років жив і працював у Полтаві, мав чин дійсного статського радника, впродовж 1846–1847 та 1855–1857 років був почесним попечителем Полтавської губернської гімназії, а також почесним попечителем Полтавського училища. Помер він 8 лютого 1879 року у Полтаві, де і був похований на території Хрестовоздвиженського монастиря.

Єлизавета Милорадович (фото 40-х років XIX ст.)

Єлизавета Іванівна була справжньою красунею. Це визнавали її сучасники і біографи. Полковник Белов навіть у рапорті до начальства повідомляв деякі інтимні подробиці життя графині, наголошуючи на тому, що за нею впадають чоловіки, а дружина Д. П. Пильчикова через неї нервово захворіла і потрапила в лікарню⁹⁰.

Композитор М. Мусоргський називав Є. Милорадович «симпатичною красунею європейкою <...>»⁹¹. Сучасник графині П. Потоцький так характеризував її: «Це була дуже видна, красива, з молодим обличчям при сивому волоссі, але водночас і велична і проста жінка»⁹². Марія Башкирцева, знайома з Єлизаветою Іванівною, називала її красунею, і писала, що ця жінка чудова і за розумом, і за зовнішністю. Історик Д. Дорошенко у листі до В. Липинського зауважував: «Я гадаю, що нема чого казати про красоту Єл. Ів., як Вам здається?»⁹³. Її сучасник і соратник за участю в полтавській громаді О. Кониський писав: «Треба сказати, що Єл-та Ів-на була типічною красунею; додавши сюди виховання панське, аристократичне<...>»⁹⁴.

Крім того, про графиню тоді говорили як про жінку «емансипе» – без забобонів. І спосіб життя вела відповідний: одягалась за останньою французькою модою, красуючись на балах у паризькому вбранні, палила, регулярно їздила за кордон – могла собі це дозволити. Була освіченою, вільно говорила французькою мовою з гарним «паризьким діалектом»⁹⁵ і по-німецьки. Є. Милорадович самостійно ретельно вивчала англійську мову,

---

⁹⁰ Гніп М. Громадський рух 1860 рр. Полтавська громада. – Х. : Держ. в-во України, 1930. – Кн. I. – С. 64.

⁹¹ Мусоргський М. Письма. – М. : Музыка, 1981. – С. 216.

⁹² Гніп М. Громадський рух 1860 рр. Полтавська громада. – Х. : Держ. в-во України, 1930. – Кн. I. – С. 63.

⁹³ Лист Д.І.Дорошенка до В.К.Липинського від 15 березня 1924 року // Липинський В. Твори, архів, студії. Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського. – Філадельфія, Пенсільванія, 1973. – Т. 6 / Режим доступу: <http://ftp2.mnib.org.ua/mnib476-Lypynskiy-LyustuvanniaZDoroshenkom.djvu>. – С. 74.

⁹⁴ К. Єлизавета Іванівна Милорадовичка // Зоря. – 1894. – № 3. – С. 70.

⁹⁵ Вахнянин А. Спомини з життя. – Львів : З печатної В. А. Шийковського, 1908. – С. 95.

маючи на меті зробити переклад «Історії русів», щоб її іноземні друзі могли осягнути ментальність українського народу.

Лариса Іванова.
Портрет Єлизавети Милорадович

Вона часто хворіла, тому неодноразово виїздила на лікування до Києва, Одеси та за кордон – у Відень, Галль, Баден, звідки в листах писала: «Милая, родная Украина, чего бы не дала, чтобы скорее возвратиться и взглянуть на родной Киев»⁹⁶.

За відсутності графині її справи вів чоловік. У 1858 році в листі до нього Єлизавета Іванівна писала: «Любезный друг Лев Григорьевич. Вам известно, что болезнь не позволяет мне оставить Киев до полного выздоровления; а потому покорнейше прошу вас: 1, принять на себя труды управления имением, находящегося в Полтавской губернии Кобеляцкого уезда в Новых Санжарах и деревнях <...>»⁹⁷.

Особисте життя не радувало. Дуже скоро Єлизавета зрозуміла, що чоловіка не кохає – вони були духовно далекими людьми. Після смерті дочки графиня ще дужче віддалилася і від

---

⁹⁶ «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард»: Листи Є. І. Милорадович до Г. О. Милорадовича (186-1865) / упорядник С. О. Половнікова; Відповідальний редактор О. Б. Коваленко. – Чернігів Чернігівські береги, Сіверянська думка, 2002. – С. 32.

⁹⁷ ЦДІАК України, ф. 486, оп. 5, спр. 381, арк. 257 зв.

Лева Григоровича, і від сімейного життя. Чоловік був старшим за Єлизавету Іванівну на 25 років, і в листах вона називала його «дідом». Лев Григорович ревнував дружину, іноді дорікав, що та часто від'їздила на лікування за кордон. Ті подорожі були здійснені не лише з лікувальною метою: то був привід, щоб поїхати з дому. Вона завжди скрізь брала з собою сина Грицика. А з Левом Григоровичем жінка не знаходила спільної мови, не поділяючи його захоплення містицизмом і релігією.

Єлизавета Іванівна відверто зізнавалася: «Благородный род Милорадовичей, с которым по несчастью родители мои сковали меня с шестнадцатилетнего возраста, конечно, не составил моего счастья. И среди всех горестей один Позен⁹⁸ принимал сердечное и разумное участие. Он примирил меня с иногда невыносимым положением; настоял, чтобы отец отдал мне имение, что дало мне некоторую независимость, и если я не бросила Милорадовича, то благодаря, конечно, Позену»⁹⁹. Жінка навіть відверто писала: «<...>дорого бы дала, чтобы не быть и Милорадовичевой»¹⁰⁰.

Усю любов Єлизавета сконцентрувала на синові Грицику. Жінка з материнською турботою переймалася його здоров'ям, коли були епідемії холери і скарлатини. Хлопчик був хворобливим, тому доводилося його лікувати як в Україні, так і за кордоном. Є. Милорадович зізнавалася: «<...>жизнь моя принадлежит ему одному; славное мое диточко растет на славу <...>»¹⁰¹. Крім того, графиня вирішила виховати сина в традиціях родини Скоропадських. Вона відверто зізнавалася: «<...> дитя это, конечно, не будет воспитано в духе Милорадовичей; он не будет торчать в передних царских, не будет ренегатом, а

---

⁹⁸ Про М. П. Позена – товариша і духовного наставника Є. І. Милорадович ідеться в наступному параграфі.

⁹⁹ «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард»: Листи Є. І. Милорадович до Г. О. Милорадовича (186-1865) / Упорядник С. О. Половнікова; Відповідальний редактор О. Б. Коваленко. – Чернігів : Чернігівські обереги, Сіверянська думка, 2002. – С. 74-75.

¹⁰⁰ Там само. – С. 76.

¹⁰¹ «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард»: Листи Є. І. Милорадович до Г. О. Милорадовича (186-1865) / Упорядник С. О. Половнікова; Відповідальний редактор О. Б. Коваленко. – Чернігів : Чернігівські обереги, Сіверянська думка, 2002. – С. 41.

скорее кончит как Полуботко; иначе он не мой сын и я не его мать. Мой Грицько будет казак, а не пан; и дружно будет жить в своих Санжарах со своими бывшими крестьянами, которым я подарила и землю, и усадьбы»¹⁰². Однак син не виправдав очікувань і сподівань матері. Про Григорія Львовича Милорадовича йтиметься далі.

Отже, Єлизаветине одруження з на чверть старшим від неї чоловіком не можна назвати вдалим. Смерть маленької дочки дуже підірвала здоров'я графині, її болісне переживання сімейної драми призвело до розчарування, криза подружніх стосунків сприяли тому, що жінка усамітнілася в маєтку «Гростянець» у своїх батьків. Згодом вона поринула в суспільно-політичне життя, абстрагуючись від особистих трагедій, і прагнула реалізувати себе в іншій сфері.

2.3. Вплив найближчого оточення і суспільно-політичної ситуації на формування світогляду громадської діячки

Духовним наставником Єлизавети Милорадович був Михайло Павлович Позен (1798–1871) – державний діяч, таємний радник, статс-секретар, один із теоретиків селянської реформи 1861 року, автор програмних праць з цього питання, а, можливо, й закоханий у неї чоловік. У 1856 і 1857 роках він представляв цареві проекти поступового скасування кріпосного права зі збереженням власності поміщиків на селянські надільні землі, що надавалися селянам у користування за певні повинності та без права викупу.

*Михайло Павлович Позен
(1798–1871)*

---

¹⁰² Там само. – С.76-77.

Протягом 1859–1861 років М. Позен був членом Полтавського губерньського комітету з упорядкування та поліпшення побуту поміщицьких селян, членом-експертом Редакційних комісій, де займав консервативну позицію і виступав проти викупу наділів селянами. У записці до імператора Російської імперії з пропозиціями різних заходів щодо звільнення кріпаків він писав: «Селяни бажають свободи; вони бажають перестати бути річчю, щоб в них було визнано гідність людини. Бажання це, по істині, чесне і законне перед Богом і перед людьми. Його потрібно задовольнити»¹⁰³.

Імовірно, що саме під впливом М. Позена так гаряче підтримувала Є. Милорадович ідею щодо звільнення селян. Як тільки було скасоване кріпацтво, вона подарувала кожному своєму колишньому кріпакові по одній десятині землі, окрім того, що припадало згідно з реформою за викуп. Антикріпосницькі погляди Єлизавети Іванівни раз у раз поглиблювалися, підкріплені забороною літературою.

Громадсько-культурна і просвітницька діяльність Івана Михайловича Скоропадського і Лева Григоровича Милорадовича – батька й чоловіка Єлизавети – сприяли органічному її долученню до традицій благодійництва та активної участі в українському громадсько-політичному русі 60–70-х років XIX ст. Впливала на це і суспільна атмосфера в Наддніпрянській Україні.

Достеменно не відомо, чи зустрічалася особисто Є. Милорадович із Т. Шевченком. Історик Д. Дорошенко в листі до В. Липинського писав: «Можливо, що Ш-ко бував у неї в маєтку (але очевидно, по повороті з заслання, бо в 40-х роках Єл. Ів. була ще зовсім молода)»¹⁰⁴. Однак відомо, що Єлизавета Іванівна захоплювалася постаттю Т. Шевченка та його творчістю. Не випад-

---

¹⁰³ Позен М. П. Бумаги по крестьянскому делу. – Дрезден: Bruno Wienecke, 1864. – С. 13.

¹⁰⁴ Лист Д. І. Дорошенка до В. К. Липинського від 15 березня 1924 року // Липинський В. Твори, архів, студії. Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського. – Філадельфія, Пенсільванія, 1973. – Т. 6 / Режим доступу: <http://ftp2.mnib.org.ua/mnib476-Lypynskiy-LystuvanniaZDoroshenkom.djvu>. – С.74.

ково саме вона наполягла на тому, щоб засноване на її кошти товариство у Львові назвали саме на честь поета. Безумовно, поезія Т. Шевченка, його погляди і життєвий шлях справили на графиню великий вплив і сприяли формуванню її світогляду, переконань і життєвої позиції.

У будинку Милорадовичів гостював батько відомого українського історика Д. Дорошенка Іван Якович, і від графині Єлизавети Іванівни отримав подарунок – празьке видання «Кобзаря» Т. Шевченка. Він розповідав синові про неї. Пізніше Д. Дорошенко назвав Є. Милорадович «великою патріоткою, і меценаткою національної справи, яка жертвувала на національні цілі <...>»¹⁰⁵.

Єлизавета Іванівна любила українські пісні, фольклор, захоплювалася славним козацьким минулим. У своєму щоденнику від 29 червня 1853 року вона записала слова давньої української козацької пісні:

*«Ой жите наше минулося
Жите бурлацкое
Кольб воно вернулося
Славнее жите козацкое...
Ох братцы возьмут в руку писочку, той посійте,
Отоди оно вернеця, як цей писочек зійде»
(Запорожская песня)»¹⁰⁶.*

Графиня Є. Милорадович отримувала з Петербурга та з-за кордону і поширювала заборонену революційну літературу. Український історик, етнограф і фольклорист Микола Маркевич (1804–1860), до речі, родич Єлизавети Іванівни, у своєму щоденнику записав: «Лізі Милорадович прислані через пошту 10 томів заборонених книг із Петербурга. Тюк запечатаний був казенними

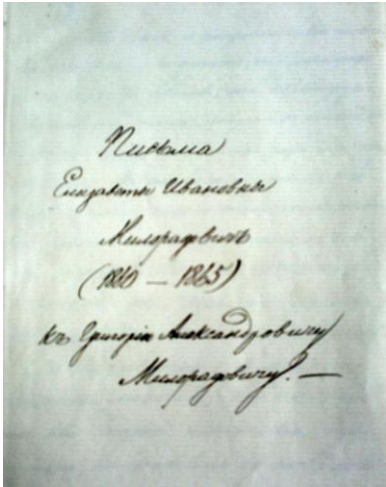
---

¹⁰⁵ Лист Д. І. Дорошенка до В. К. Липинського від 18 лютого 1925 року // Липинський В. Твори, архів, студії. Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського. – Філадельфія, Пенсільванія, 1973. – Т. 6 / Режим доступу: <http://ftp2.mnib.org.ua/mnib476-Lyrynskyi-LyustuvanniaZDoroshenkom.djvu>. – С. 74.

¹⁰⁶ ІР НБУВ, ф. Х, спр.17124-17126, Арк.2.

печатками. Та й провезла сама вона через кордон 150 таких же книг, у тому числі всього Герцена»¹⁰⁷.

Внутрішній світ Є. Милорадович так би й залишився загадковим для нас, якби не зберіг і взяв в оправу 20 листів від неї її небіж (з боку чоловіка – син брата Льва Григоровича Олександра), закоханий у цю неординарну жінку граф Григорій Олександрович Милорадович (1834–1905) – генерал-лейтенант, сенатор, історик. Він закінчив пажеський корпус, служив у гвардійській кавалерії, протягом 1862–1865 рр. був мировим посередником. Під час війни 1877–1878 рр.

Г. Милорадович перебував у світі государя за Дунаєм. Займаючи в 1890-х рр. місце чернігівського губернського проводиря дворянства, Григорій Олександрович видав алфавітний список дворянських родів Чернігівської губернії, внесених у родовідну книгу, а в 1893 р. – список губернських і повітових проводирів дворянства з 1782 по 1893 р. Г. Милорадович багато писав з історії і археології; перший його історичний етюд «Любеч» був надрукований у «Черниговских Губернских Ведомостях». Його авторству належать «Сказание о роде дворян и графов Милорадовичей» (Київ, 1871–1884; С.Пб., 1894), «Материалы для и истории пажеского корпуса» (Київ, 1876), «Иностранные сочинения о Малороссии» (Чернігів, 1859), «Указание биографических сведений о замечательных людях Малороссии» (Чернігів, 1859), «О роде дворян Полуботок» (Київ, 1870), «Воспоминания о коронации императора Александра II» (Київ, 1883),

¹⁰⁷ Цит. за: Косачевская Е. М. Н. А. Маркевичи (1804-1860). – Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1987. – С. 232.

Елизавета Ивановна Миссо-
радович, рожденная Кривоно-
вая, при Иване Милославиче
и Елизавете Петровне (Козлово-
вич (р. Магюловскі) р. 31 Декабря
1832 и умерла в Коимбрее
от разрыва сердца 14 Февра-
ля 1890 года. —
Она овдовела 8 Февр. 1879.
Была замужем трид-
цать лет. (1849-1879).
За гр. Миссерадович
1890. Кривоно.

«Православный монастырь Житомыслич в Герцеговине» (Чернігів, 1890), «Описание Черниговских соборов Спасо-Преображенского и Борисоглебского» (Чернігів, 1889 и 1890 pp.), «Список лиц свиты их императорских величеств с царствования Петра Великого по 1886 г.» (Київ, 1886; доповн., Чернігів, 1891), «Князь Сергей Павлович Голицын» (Чернігів, 1888), «Аркадий Васильевич Кочубей» (С.Пб., 1878), «Малосроссское дворянство» (Чернигов, 1890) та ін.

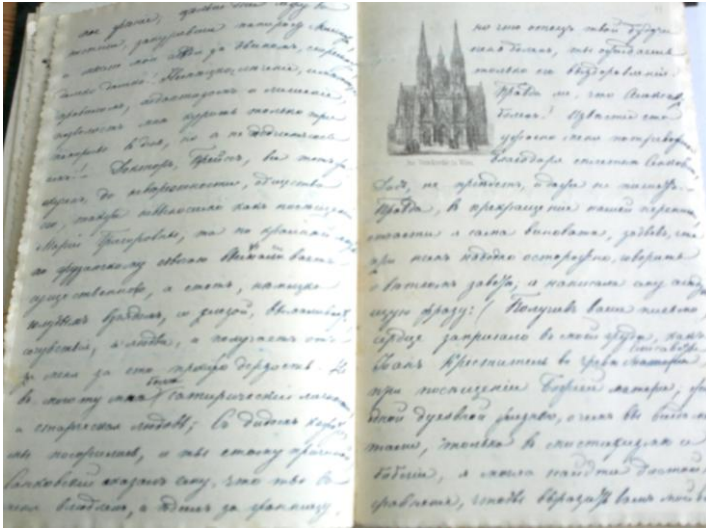
Григорій Олександрович Милорадович
(24 вересня 1834 – 13 серпня 1905)

Листування тривало впродовж 1860–1865 рр. Це був час епохальних звершень у Європі і Росії, які цікавили молоду Єлизавету не менше, ніж особисте життя. Тоді Григорій був юним кавалергардом. Пані Милорадович не подобалась його посада: вона відверто кепкувала з приводу служби близької їй за духом людини у царя. В одному з листів Єлизавета Іванівна нагадувала закоханому в неї юнакові, що «истинное назначение потомка Полуботка быть полезным человечеству, а не потешать Романовское отродье»¹⁰⁸ і намагалася залучити його до видання та розповсюдження українських книг: «Похлопочи, Грицик, ты же щирый украинец, в тебе течет кровь Полуботка. Кавалергардская ливрея не могла же тебя окончательно развратить, если соскоблеть ржу, ты все же украинец»¹⁰⁹.

---

¹⁰⁸ «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард»: листи Є. І. Милорадович до Г. О. Милорадовича (186-1865) / Упорядник С. О. Половнікова; Відповідальний редактор О. Б. Коваленко. – Чернігів: Чернігівські обереги, Сіверянська думка, 2002. – С. 56.

¹⁰⁹ Там само. – С. 86.

Лист Єлизавети Милорадович до Григорія Милорадовича від 24 липня 1860 року з Відня. У лівому верхньому куті вівіньєтка «Костел в Вене»

Єлизавета Іванівна намагалася пробудити у Григорія національні почуття, у листах постійно нагадувала, що він нащадок наказного гетьмана, чернігівського полковника Павла Полуботка (1660 (?)-1724). Григорій Милорадович вважався через те нащадком славного представника козацької старшини, що його прадід Петро Степанович Милорадович (1724-1798) був одружений із Софією Семенівною Полуботок, правнучкою наказного гетьмана.

Є. Милорадович, звертаючись до племінника, зауважувала: «Тебе не может быть хорошо под латами и тяжким кивером гвардейско-лакейского наряда, а потомку Полуботко, тюрьма легче передней царской, где приходится дежурить, и общество аристократической челяди для тебя невыносимо. Но и в этой сфере ты можешь жить собственной жизнью <...>»; «<...> больно мне видеть потомка Полуботка, затянутого в кавалергардскую ливрею на царских маневрах и караулах, но что же делать твой отец этого желает <...> если среди всей этой атмосферы, лести, уни-

жений, блеска, сластолюбия и тщеславия, не взирая на юность, полуботковщина возьмет верх и ты не утратишь своей бодрости, прямоты, благородства и независимости, честный, вольный козаче. А впереди у тебя так много! Когда обрыднет тебе царский жупан, и вздумаешь надеть парубовскую сорочку, скажи мне; я вышила тебе рубаху, лежа в постели, вымереживала ее золотом и шелком, не стыдно б было б и самому Полуботке надеть ее»; «нет сомнения, что благородная казацкая кровь заговорила бы в тебе, и ты бы не отстал от меня в спичах и в моем сочувствии к Венгрии»¹¹⁰.

Лист Є. І. Милорадович до Г. О. Милорадовича від 24 липня 1860 року з Відня. У правому верхньому куті віньєтка «Київ. Дніпро», під якою напис рукою «Милый Киев».

Є. Милорадович любила Україну і не терпіла висулужування перед царатом. У листах до племінника подибуємо такі її слова про Батьківщину: «<...>под нашим украинским небом, где так хорошо живется», «<...>сына Украины, колысь свободной», «Ми-

¹¹⁰ Там само. – С. 31, 34, 44.

лая родная Украина, чего бы не дала, чтобы скорее возвратиться и взглянуть на родной Киев», «не цурайся рідної мови, коли не сам, то дай другим писать»¹¹¹.

Є. Милорадович перебувала у надзвичайному захопленні від Джузеппе Гарібальді – ватажка італійських повстанців. Вона писала: «Честная, отрадная личность Гарибальди приводит меня в энтузиазм и восторг, все юное, верующее в добро, конечно, сочувствует Гарибальди, но наши дворяне за пятьдесят лет впиют против всего свободного и клеймят Гарибальди <...>»¹¹².

Жінка все з більшою активністю цікавилася суспільним життям, виявляла співчуття польському рухові і борцям за свободи в Угорщині (під час подорожі Австрією у 1860 році). Вихована в душі поваги до українських традицій та звичаїв, вона по-своєму намагалася підтримувати національну ідею, освіту, культуру. У листах до племінника графіня відверто висловлювалася за підтримку борців Угорщини і таврувала Австрію, порівнюючи її з деспотичною і самодержавною Росією. Так, Є. Милорадович писала: «К тому же Австрия, в отношении правительства, продолжение России: свобода выражаться здесь в письме и на словах не допускается, а поэтому и звон Герценовского колокола здесь не слышен <...>», «От всей души желаю Венгрии освободиться из-под ига ненавистной Австрии, народ этот чрезвычайно симпатичен славянам <...>», «Австрия – совершенная Николаевщина; во всех отношениях <...>», «Кровь четвертованной ими Польши подымается в их глазах всякий раз, когда в Европе освобождается народ <...>. Да неужели Польша жива ? <...> А ведь жива!», «В больших обществах мы катались, ужинали и постоянно говорили о политике и провозглашали задушевные тосты об освобождении чудной Венгрии, в особенности я отличалась красноречивыми спичами и приводила венгров в восторг»¹¹³.

Єлизавета Іванівна активно виступала за скасування кріпосного права в імперії, в її вустах це звучало як «емансипація».

---

¹¹¹ Там само. – С. 24, 28, 32, 87.

¹¹² Там само. – С. 57.

¹¹³ Там само. – С. 29, 37, 42, 45, 36.

Жінка закликала: «<...> пора, пора дати свободу стольким миллионам людей!»¹¹⁴. Нащадок вільного козацького шляхетського роду, вона не терпіла самодержавства, імперського правління і пригноблення мільйонів людей. Графиня відверто писала: «19 Феврала день имянин мужа и счастливый день смерти Николая Павловича; я дала обет всегда веселиться, и если только достоверно будет знать, что 19-го объявится эмансипация, я хочу дать бал!»¹¹⁵.

1879 році відомого російського композитора Модеста Петровича Мусоргського (1839–1881) та оперну і камерну співачку Дарію Михайлівну Леонову (1829(1834/1835)–1896) запросили здійснити концертне турне по Україні. Вони побували на гастролях у Полтаві, Єлисаветграді, Херсоні та в Криму. У Полтаві творчий дует успішно відпрацював два концерти в приміщенні дворянського губернського зібрання (нині кінотеатр ім. І. П. Котляревського у Полтаві), про що писали місцеві газети¹¹⁶.

Є. Милорадович запросила погостювати музикантів у своєму Гожулянському маєтку, де М. Мусоргський і Д. Леонова дали концерт. Єлизавета Іванівна зачарувала гостей. Красива, з молодим обличчям при сивому волоссі, одночасно і велична, і проста, вона зналася на мистецтві, вільно володіла грою на фортепіано, гарно співала. М. Мусоргський присвятив їй «Думку Парасі» з комічної опери «Сорочинський ярмарок» з написом від 9 липня 1879 року: «Присвячується Єлизаветі Іванівні Милорадович»¹¹⁷.

У листі до приятелів Марії Іванівни Федорової та Павла Олександровича і Сергія Павловича Наумових від 30 липня 1879 року М. Мусоргський писав: «У маєтку Є. І. Милорадович, під Полтавою, в Гожулах, ми були зачаровані витончено художністю місцевості, розкішним партером, рожевими акаціями (всі квітнуть) і чарівною господинею. Глибоко освічена, любляча, європейка до кінчика нігтів і спокійна, витончена, розумниця»¹¹⁸.

---

¹¹⁴ Там само. – С. 32, 72.

¹¹⁵ Там само. – С. 72.

¹¹⁶ Рясний А. Сумна доля композитора // Зоря Полтавщини. – 1996. – 14 травня. – С. 4.

¹¹⁷ Мусоргский М. Письма. – М. : Музыка, 1981. – С. 293.

¹¹⁸ Там само. – С. 207.

У наступному листі, написаному в серпні 1879 року, до тих же М. Федорової і П. та С. Наумових, композитор так характеризував графиню: «Славна, привітна, глибокоосвічена і глибокочуттєва Є. І. Милорадович одарувала у своєму розкішному полтавському будинку Дарію Михайлівну ледве не масою прекрасних вишивок українських по полотну, найрізноманітніших і найвишуканіших, різних для застосування у життєвому вжитку: сорочки, наволочки, простирадла, різні «плато» та ін., а нам із Федором Дмитровичем Є. І. Милорадович подарувала по рушнику з дивними малюнками і вишитими надписами»¹¹⁹.

На Гожулянській дачі та в міському будинку Єлизавети Милорадович бували корифеї українського театру Марко Кропивницький, Михайло Старицький, композитор Микола Лисенко, а згодом – актори Марія Заньковецька, Іван Карпенко-Карий, Ганна Затиркевич-Карпинська та інші. Не даремно М. Мусоргський називав будинок Милорадовичів «центром мистецтва», а саму графиню «симпатичною красунею європейкою, глибоко освіченою, передовою жінкою»¹²⁰.

Полтавське шляхетське оточення з плітками, мертвою тишею, загальною апатією і непорушністю, не радувало Є. Милорадович. Вона не знаходила з ним спільної мови, адже відрізнялася активністю, демократичністю, незалежністю і прогресивними поглядами. Жінка частіше перебувала вдома, ніж відвідувала салони і різноманітні світські заходи. Вона навіть іноді вдавалася до певних хитрощів, аби позбавити себе сумного і неприємного товариства, говорячи, що хвора. Однак, «когда мне приходится выйти в гостиную и поддерживать разговоры с отсталым чиновничеством, – писала Єлизавета Іванівна, – когда я посмотрю в окно и вместо Альпов и открытого моря вижу передо мною грязную площадь с грязным почтовым домом в конце, но мне делается невыносимо грустно, безнадежно. <...> Но провинция зла как старая дева, груба и деспотна, как отсталый помещик и грязна как жид. <...> Злословие и клевета не новость для меня»¹²¹.

---

¹¹⁹ Там само. – С. 211.

¹²⁰ Там само. – С. 216.

¹²¹ Там само. – С. 53.

Розраду жінка знаходила в читанні книг і поширенні грамотності і виховання серед народу. Єлизавета Іванівна активно займалася самоосвітою, захоплювалася політичною економією, вивчала мови, зокрема англійську, мала навіть намір написати історію України і для цього студіювала «Историю Руссов или Малой России» Георгія Кониського. У цій історії помітне місце посів би гетьман Павло Полуботок, яким графиня дуже захоплювалася. Вона планувала висвітити героїзм і лицарство українського народу.

Є. Милорадович стежила за подіями за кордоном, особливо в Італії й Угорщини. Вона була в курсі всіх новинок, бо активно читала пресу і передплатувала часописи «Русский вестник», «Современник», «Русское слово», «Русская речь», «Основа», «Журнал воспитания», «Учитель», «Православное обозрение», «Вестник промышленности», «Журнал для акционеров», «Искра», «Художественный листок».

Активна громадська позиція і бажання допомогти широким масам населення сприяли тому, що Єлизавета Іванівна енергійно включилася в суспільне життя. Із сумом вона констатувала: «В нашей Полтаве, обыкновенно не принимавший участия во всеобщем прогрессе, три воскресных школы, женская гимназия, в которой все учителя преподают даром; желающих учиться везде так много, что мест не достает, что служит доказательством, какая потребность была в школах. Благородное дворянство, купечество сочувствует всему на словах, но не жертвует ничем, и вряд ли женская гимназия в состоянии будет продержаться»¹²².

Звісно, Єлизавета Іванівна не могла погодитися з більшістю – вона була надто заповзятою, неординарною і вихованою в інших традиціях, щоб мовчки споглядати суспільні зміни. І в таких умовах тихої провінційної Полтави графиня вирішила: «И в худшем найти хорошее и возможность быть полезным»¹²³. Однак для цього потрібно було мати відповідне свідоме, діяльнісне і надійне оточення. І Є. Милорадович його знайшла в особі членів полтавської громади.

---

¹²² Там само. – С. 57.

¹²³ Там само. – С. 69.

РОЗДІЛ 3. Громадсько-культурна діяльність Єлизавети Милорадович

3.1. Участь у Полтавській громаді

Для того, щоб зрозуміти суспільно-політичну ситуацію в Полтаві в другій половині XIX ст. та причини відродження ідеї відновлення українського гетьманства, слід звернутися до початку XIX століття.

Традиції революційно-визвольного руху в Україні першої половини XIX ст., які втілювалися в діяльності масонських лож, декабристських організацій та Кирило-Мефодіївського товариства, у другій половині XIX ст. закономірно переходять до громад і громадівського руху 60-х років. У центрі цього руху опинилася Полтава.

У 1818 році представник канцелярії малоросійській генерал-губернатор М. Рєпніна – М. Новіков організував масонську ложу «Любов до істини» з виразними національними ознаками. Серед її членів були С. Кочубей, В. Тарновський, Л. Дьяков, І. Котляревський, В. Капніст. У період засідань у склад ложі входило практично все оточення генерал-губернатора М. Рєпніна: О. Імберг – чиновник для окремих доручень, А. Панін – ад'ютант генерал-губернатора, Г. Шафонський – чиновник канцелярії та ін. Її членами були віце-губернатор Свєчин, губернський прокурор Горбовський, театральний діяч П. Барсов. До ложі входили предводителі повітового дворянства В. Чарниш, В. Лукашевич, С. та Д. Алексєєви, С. Война, Я. Горленко.

Масонство в Полтаві тісно поєдналося з тогочасним революційним рухом. Зокрема, М. Новіков та О. Капніст входили до декабристського товариства «Союз благоденства», В. Лукашевич мав широкі зв'язки з декабристами і польськими революціонерами, сам генерал-губернатор М. Рєпнін, рідний брат видатного декабриста Сергія Волконського, одного з керівників «Південного товариства», не стояв осторонь ліберально-революційного руху. Крім того, з іменем князя М. Рєпніна пов'язана давня старшинська автономістична традиція: про нього, як свояка Розумовських, ширилися погослови, що він має бути гетьманом в

Україні. Таке поєднання ліберальних, навіть революційних, поглядів з мріями про давню козацьку Україну було тоді не дивне.

М. Рєпнін прагнув допомогти українській шляхті домогтися визнання своїх прав і привілеїв. Розуміння генерал-губернатором проблем місцевого дворянства чітко виявилось у справі полтавського дворянства, яке прагнуло зрівняння малоросійських чинів з дворянськими рангами. Дана проблема на тлі інших викликала значні хвилювання серед української шляхти та спонукала до висунення із середовища українського панства завзятих оборонців її станових інтересів. Саме завдяки їм почав вияснюватися жвавий інтерес до історії України, збиралися літописи та різні документи з історії краю. Ці люди разом із губернськими маршалками складали записки і меморіали і таким чином намагалися історично обґрунтувати право української шляхти на привілейоване становище в Російській імперії.

Національно-політичний рух українського шляхетства наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. обумовлювався антагонізмом між українським і російським дворянством. Навіть були конкретні спроби відновлення давніх козацьких прав. Так, В. Лукашевич створив Малоросійське Товариство (1821–1822 рр.) – громадсько-політичну організацію, яка використовувала досвід масонських організацій, діяла нелегально і ставила за мету вибороти незалежність України.

Ідеї членів Кирило-Мефодіївського братства у 1845–1846 роках захопили і Полтаву. У Полтавському Петровському кадетському корпусі викладали Д. Пильчиков і В. Білозерський, які ширили ідеї кирило-мефодіївців між кадетами і в суспільстві загалом.

У 1855 році імператорський престол зайняв імператор Олександр II, вихований у ліберальному дусі відомим російським поетом В. Жуковським. Суспільство з піднесенням вітало нового царя, сподіваючись від нього реформ і пом'якшення суворого режиму попереднього правління Миколи I. І справді, невдовзі після вступу на престол Олександр II заявив про неминучість селянської реформи, надав амністію членам Кирило-Мефодіїв-

ського братства. Повернувшись наприкінці 50-х рр. із заслання, провідники Кирило-Мефодіївського товариства – М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський, Т. Шевченко – оселилися на постійне мешкання в столиці Російської імперії – Санкт-Петербурзі.

У середині XIX ст. лібералізація суспільного життя, що була провідником майбутніх реформ та модернізації, водночас сприяла поживленню національного руху. Осередками української інтелігенції стали громади – напівлегальні організації української демократичної інтелігенції. Вони об'єднували кращих представників національної інтелігенції, громадських діячів, учених, літераторів, учителів, лікарів, письменників, студентів, учнів старших класів гімназій, ліберально налаштованих поміщиків.

Серед основних завдань, які громадівці ставили перед собою, було одержання дозволу на навчання дітей українською мовою в початковій школі. Вони пробували офіційним шляхом домогтися рівноцінності у виданні букварів українською і російською мовами. Громади займалися культурно-освітньою роботою, зокрема організацією недільних шкіл (безплатних навчальних закладів для дорослих у Російській імперії, які працювали в неділю та святкові дні й давали початкову освіту), публічних читань, видавали популярні книжки для народного читання, влаштовували театральні вистави, збирали й вивчали український фольклор і старожитності.

У 1859 році в столиці імперії – Санкт-Петербурзі – засновується українська громада – культурно-освітню організація, яка мала на меті сприяти розвитку народної освіти, свободі літературного слова, поширенню національної ідеї, формуванню національної свідомості. Саме на цих ідеях базувався перший в імперії український часопис «Основа», навколо якого групувалися вже відомі діячі національного руху М. Костомаров (написання монографічних досліджень та упорядкування збірників документальних джерел з історії України), В. Білозерський (видання публіцистичного та літературно-художнього українознавчого журналу «Основа» українською та російською мовами), П. Куліш (заснування друкарні для видання українських книжок),

Т. Шевченко (генератор визвольних ідей) і весь громадський рух. Прикметно, що одним із засновників і редакторів «Основи» був український громадський діяч, журналіст, учений і педагог, кирило-мефодієвець В. Білозерський (1825–1899), протягом 1846–1847 років учителював у Полтавському кадетському корпусі.

Підтримуючи національне відродження, активно почала діяти інтелігенція. Громади виникли в Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі. Так розпочався рух, який став одним із основних духовних та ідеологічних витоків відродження національної ідеї.

Полтавська громада виникла, найімовірніше, влітку 1861 року, коли почали проводитися щотижневі її збори¹²⁴. Вона об'єднала поодиноких, розпорошених людей культурно-освітньої праці з різними суспільними настроями і поглядами навколо єдиної мети – праця на користь народу.

Полтавський гурток очолював Д. Пильчиков, котрий із 1846 по 1864 роки викладав історію в Полтавському Петровському кадетському корпусі, відомий письменник, педагог, організатор недільних шкіл, колишній член Кирило-Мефодіївського братства і знайомий Т. Шевченка. Громада об'єднувала невелике, близько 60 осіб, але активне коло полтавських інтелігентів.

Пильчиков
Дмитро
(1821–1893)

Кониський
Олександр
(1836–1900)

Стронін
Олександр
(1826–1889)

¹²⁴ Гніп М. Громадський рух 1860 рр. Полтавська громада. – Х. : Держ. в-во України, 1930. – Кн. I. – С. 7.

До неї входили: письменник, громадський діяч, педагог О. Кониський (1836–1900), котрий працював чиновником губернського правління до 1861 року, протягом 1861–1862 років працював діловодом у Г. Старицького, відомого діяча в судових справах; історик, педагог, викладач чоловічої гімназії в Полтаві Олександр Стронін (1826–1889); син Петербурзького урядовця, громадський діяч, начальник поштово-телеграфної станції Віктор Лобода (1823–1876) (автор фарсу на три дії «Пройдисвіт шкубент», статті «О равнодушии нашем к собственной народности»); його дружина, письменниця (псевдонім «Кропива») С. Лобода (Пашківська); збіднілий дворянин з-під Полтави, письменник-романтик Василь Кулик; студент Київського університету Микола Боровиковський; поштовий службовець Григорій Федяй; Микола Думитрушко, викладач Закону Божого в гімназії, видатний промовець, ініціатор створення часопису «Полтавские губернские ведомости»; учні старших класів Полтавської гімназії Михайло Драгоманов, Михайло Старицький, Палкін, Антон Тищенко, Олександр Цисс, Іван Дерев'янка, Михайло Малашенко, Павло Крицький, Василь Павелко, Панас Мирний, Микола Балла, що видавав у Полтавській гімназії учнівський журнал; учасник Київської та Одеської громад, відомий «драгоманівець» Микола Ковалевський; полтавський художник Федот Ткаченко; міщанин-столяр Григорій Гавриленко; полтавські мешканці Василь¹²⁵ і Петро Трунови, Григорій Григоренко, Кузьма Шохін та інші. Навесні 1862 року Полтавська громада налічувала понад 60 чоловік.

Ідеї громадівців захопили Є. Милорадович, виховану в українському дусі. Під впливом гуртка розвинулася в неї національна свідомість, вона стала покровителькою і натхненницею кожної акції, що впроваджувалася в життя громадівцями. Передовсім це стосувалося відродження національної школи. Під впливом людей з цього гуртка в Єлизавети Іванівни, як пише її біограф О. Кониський, «природжений національний інстинкт розвинувся до ступня свідомості»¹²⁶. Д. Пильчиков у листі до

---

¹²⁵ Полтавський книговидавець.

¹²⁶ К. Єлизавета Іванівна Милорадовичка // Зоря. – 1894. – № 3. – С. 70.

В. Білозерського (1 серпня 1861 р.) називав графиню Милорадович «единственной из наших барынь – в уровень нашего времени», високо цінуючи не лише її заможність, але й «нравственные качества»¹²⁷.

Приблизно з літа 1861 року стали відбуватися регулярні щотижневі збори громади, здебільшого у В. Лободи, часом – у Є. Милорадович. Їм передувала зроблена на початку 1861 року спроба оформити громаду організаційно. Для цього поставському губернаторові було подано список осіб, які бажали створити товариство грамотності, а також проект статуту товариства. Він передбачав організацію нових шкіл та сприяння вже існуючим, розповсюдження серед народу популярних книг, читання публічних лекцій тощо¹²⁸. Саме у цій сфері діяльності активно заявила про себе Є. Милорадович.

Питання про те, коли була відкрита перша недільна школа в Полтаві, залишається дискусійним. У нарисах «Из воспоминаний старого полтавца» О. Кониський писав, що в місті існував невеликий гурток молодих людей, до якого входили вчителі місцевої гімназії, кадетського корпусу і жіночого інституту та кілька чиновників. Цей гурток з ініціативи О. Строніна з властивими молодим людям переконаннями у власних силах і завятістю взявся за справу відкриття недільних шкіл. Перша така школа для хлопчиків була організована в 1858 році при чоловічій гімназії під керівництвом О. Строніна. Викладачами у ній, крім дорослих, допускалися і кращі гімназисти 6–7 класів¹²⁹.

Однак твердження про те, що полтавські недільні школи були створені в 1858 році, О. Кониський не підкріпив ніякими посиленнями на джерела. Більшість дослідників сходяться на тому, що перші недільні школи в Полтаві були створені в 1860 році.

24 квітня 1860 році у Полтаві була відкрита чоловіча недільна школа при чоловічій гімназії.

---

¹²⁷ Дудко В. Полтавська громада початку 1860-х років у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 162-163.

¹²⁸ Громади // Полтавшина: Енциклопедичний довідник / Відп. ред. А. В. Кудрицький. – К.: Українська Енциклопедія імені М. П. Бажана, 1992. – С. 219.

¹²⁹ Из воспоминаний старого полтавца // Киевская старина. – 1900. – № 1. – С. 149-150.

Чоловіча гімназія у Полтаві
(нині Полтавська спеціалізована школа № 3,
вул. Куйбишева, 4)

Нею керував спочатку О. Стронін, а з 28 травня 1861 року – В. Лобода¹³⁰. Активну участь у організації і діяльності цього навчального закладу взяли гімназисти. Клопотання про відкриття школи розпочалися в січні 1860 року, тобто через три місяці після того, як у Києві відкрилася перша в Росії недільна школа, ініційована передовими студентами, учасниками Харківсько-Київського таємного товариства, і підтримувана М. Пироговим.

Згідно зі статистичними даними, які навів Д. Граховецький, загальна кількість учнів складала: на вересень 1860 р. – 209 чоловік, грудень – 751 (при середній відвідуваності 25 %). Прикметний соціальний склад учнів: козаків – 220, дворян – 3, духовного стану – 2, вільновідпущених – 8, тимчасовозобов'язаних – 258, купців – 3, міщан – 210, солдатів та інших – 18. За віковим складом учні поділялися таким чином: 6–8 років – 138 чоловік, 10–12 років – 542, 20–30 років – 60, 30–40 років –

¹³⁰ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 27, спр. 467, арк. 307 зв.

10, 40–50 років – 1. Викладачів у школі було 43, у тому числі чиновників – 5, військових – 3, приватних осіб – 1, інші – вчителі і гімназисти. Школа утримувалася на приватні пожертви: у 1860 році надійшло 75 руб., в 1861 році – 655 руб.¹³¹.

Наведені дані свідчать про те, що перша полтавська недільна школа становила собою доволі міцну організацію порівняно навіть із київськими недільними школами, кількість учнів у яких була в кілька разів меншою. Однак привертає увагу факт, що кошти школи, яка розміщувалася в чоловічій гімназії, були незначними. Це означає, що такі навчальні заклади потребували стабільної меценатської допомоги свідомих і небайдужих людей. Тому такі патріоти і благодійники, як Є. Милорадович, були конче потрібні недільним школам.

Про особливості навчально-виховного процесу в школі свідчить звіт за 1860 рік: «Метод навчання читання – Золотова (тобто звуковий – І. П.). Із арифметики більше розумові задачі <...> в школі 2-го класу <...>. У першому класі один і той же викладач керує одним і тим же гуртком, а в 2-му – наставники розподілені за предметами <...> у школі є навчальна рада із наставників келійних <...> Учні приходять до школи постійно і за право навчання нічого не сплачують <...> примусові засоби при навчанні усунені. Заохочувальні ж засоби наступні: нагороди книгами в кінці навчального року»¹³².

В. Лобода залишив цікаві нотатки, присвячені школі. У них він висловив невдоволення щодо ставлення багатьох викладачів до своїх обов'язків: деякі не завжди з'являлися на роботу і часто спізнювалися, нічого не робили, навчання провадили різними методами, учнів між собою розподіляли випадково.

Після відкриття цієї школи у Полтаві організували ще дві чоловічі недільні школи. 24 вересня 1861 року такий навчальний заклад було відкрито при Полтавському повітовому училищі, де

---

¹³¹ Граховецкий Д. Перші недільні школи на Полтавщині та їх діячі (1860-1962) // Україна. – 1928. – Кн. IV. – С. 54-59.

¹³² Там само. – С. 53-60.

освіту здобувало 118 учнів ¹³³. 26 березня 1861 року у Полтаві з'явилася безплатна щоденна школа при чоловічій гімназії. На навчання в ній уперше з'явилося 50 учнів ¹³⁴. У березні 1862 року було відкрито недільну школу, на чолі якої стояв О. Кониський, а допомагали гімназисти.

Поступово рух за відкриття недільних шкіл охопив освічені кола суспільства. Так, у травні 1860 року утримувачка приватного пансіону для дівчат у Полтаві Ольга Дейнеко (Дейнекіна) звернулася з проханням до попечителя Київського учбового округу Миколи Івановича Пирогова з проханням відкрити при пансіоні недільну школу «для обучения бедных девиц всех сословий русской грамоте и письму» ¹³⁵, де б заняття проводили старші вихованки.

За матеріальної й організаторської допомоги Є. Милорадович у вересні 1861 року і в січні 1862 року в Полтаві діяли недільні школи: одна для дівчаток, інша – змішана (для хлопчиків і дівчаток) була відкрита на околиці міста – на Павленках у будинку волосної управи ¹³⁶ і щоденна (вечірня) школа для хлопчиків, організована О. Кониським і С. Томашівським, яку графиня утримувала власним коштом. Єлизавета Іванівна сама ходила по школах і навчала дітей, а також полюбляла після занять співати зі школярами. В українському часописі «Основа» за 1862 рік про ці події написано так: «3-го вересня відкрито дівочу недільну школу. Хазяйнує у цій школі <...> в. п. Милорадовичка – щиро й працює, а учать дівчата з дівочої гімназії. У школі грошей і книжок доволі, доволі й учениць; записано 150. Через три тижні після дівочої школи заведена й хлоп'яча недільна школа при повітовім училищі <...> Тепер йде мова, щоб завести в Полтаві ще дві школи – одну на Павленках, другу – в Кобищанах» ¹³⁷ (тобто, на околицях Полтави).

---

¹³³ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 27, спр. 220, арк. 1.

¹³⁴ Конисский А. Мужская ежедневная школа в Полтаве // Черниговский листок. – 1862. – № 4. – С. 26.

¹³⁵ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 26, спр. 203, арк. 1.

¹³⁶ Граховецкий Д. Перші недільні школи на Полтавщині та їх діячі (1860-1962) // Україна. – 1928. – Кн. IV. – С. 56.

¹³⁷ Переходовец О. З Полтави // Основа. – 1862. – Лютий – С. 52.

У звіті про стан Полтавського жіночого училища першого розряду за 1861 рік зазначено про відкриття жіночої недільної школи: «<...> воспитанницы, вместе с некоторыми из классных дам и преподавателем И. А. Антиповым, предложили свой труд для занятий в женской воскресной школе при училище, которой распорядительницей, по общей просьбе учредительниц, согласилась быть жена ст. сов. Л. И. Милорадович, а помощницей ея – С. И. Кизимовская»¹³⁸.

У недільній школі при жіночому училищі було 164 учениць. За соціальним походженням вони розподілялися так: дворянок – 4, вихідців із купецтва – 11, козацтва – 15, міщан – 66, тимчасовозобов'язаних селян – 66, солдатських дітей – 2. За віком учениці розподілялися наступним чином: від 7 до 15 років – 124, від 15 до 21 років – 31, від 21 до 40 років – 9. За національним складом більшість учениць були українками. Коли постало питання про мову викладання, було вирішено провести опитування учениць. Зі 140 опитаних 123 висловились за навчання українською мовою, після чого вчителі О. Стронін, В. Лобода, О. Кониський перейшли на українську мову викладання. У недільній школі було чимало українських книжок: твори Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, підручники і посібники українською мовою¹³⁹. Серед творів російських письменників читали «Яснү Полянү» Л. Толстого.

Полтавські недільні школи виникли серед перших у Російській імперії. Природно, вони не мали достатнього досвіду. Викладачам доводилося самостійно розробляти програми викладання окремих предметів, удосконалювати методи навчання, забезпечувати учнів необхідною літературою, розв'язувати цілий ряд організаційних питань.

Учні були різного віку і різної підготовки, тому їх належало об'єднувати в один клас. Школярів розподіляли на дві групи: неписьменних і тих, хто вмів читати. Навчання проводилося у

---

¹³⁸ Там само. – С. 70.

¹³⁹ Жураковский Г. Е. Из истории просвещения в дореволюционной России. – М. : Педагогика, 1978. – С. 106-107.

недільні і святкові дні. Згідно з умовами, що поставила влада перед відкриттям шкіл, перша година занять присвячувалася віровченню, а дві наступні години відводилися виключно читанню й навчанню письма та арифметики. У недільних школах багато уваги приділялося позашкільному навчанню, яке передбачало народні лекції і читання творів, крім зазначених вище класиків української літератури Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, ще й твори М. Гоголя, О. Пушкіна та інших.

Д. Пильчиков організував лекції з історії українського народу, географії та природознавства рідного краю. Відомий на той час факт, що, викладаючи історію України, педагог подавав її за схемою суцільного історичного процесу: київський, галицький, литовський, польський періоди, козаччина, доба Богдана Хмельницького, заселення Південної України тощо.

Вивчення творів українських письменників, відомості з української історії зворушували думки дітей і дорослих, формували їх національну свідомість, викликало інтерес до проблем громадського життя. Звісно, це не могло не турбувати імперську владу. Однак недільні школи користувалися популярністю серед населення. Про це свідчать листи, що надходили до редакції часопису «Основа». 7 листопада 1862 року було опубліковано лист В. Кулика «Дещо з Полтави», в якому автор наголошував: «<...> бачимо ми й самі, що багато бракує нашому народові всюди: у дорозі, і у господи, і у хаті, і на полі, а найбільш, чого найпотрібнішого громадського духу і правдивої освіти. На Лівобережній Україні, цього року, повіяло якимсь тихим і теплим вітром. Наші пани, хоч і не всі, а тики багатенько і серцем, і розумом почули той гомін, що за нашого часу з усюди підіймають народи кожен свій голос – великий гомін світла, волі і правди»¹⁴⁰.

В іншому листі О. Переходовець писав, «що у тих школах, які були організовані громадою, дітей доволі»¹⁴¹. Тут же повідомлялося, що 1861 року в Полтаві відкрито дві єврейські су-

---

¹⁴⁰ Кулик В. Дещо з Полтави // Основа. – 1861. – № 11-12. – С. 98.

¹⁴¹ Переходовець О. З. Полтави // Основа. – 1862. – Лютий – С. 52.

ботні школи, а в селі Великі Будища Зіньківського повіту офіцери заснували недільну школу.

«Основа» не раз публікувала листи вдячності за допомогу, яка надавалася підручниками і книжками недільним школам Лубен і Гадяча.

Коли у 1861 році в Полтаві працювало вже 5 недільних, 2 суботніх і 1 щоденна школи, організатори і покровителі шкіл створили загальну шкільну раду, до якої входили також представники від кожного навчального закладу, а саме Є. Милорадович, О. Кониський, Д. Пильчиков, В. Лобода, О. Стронін, В. Щелкан, С. Томашівський та інші. З цього приводу директор училищ Полтавської губернії звітував до управляючого Київським учбовим округом: «Вскоре по вступлении в должность, я получил от жены статского советника, состоящей распорядительницей Полтавской женской воскресной школы Г. Милорадович отзыв, вызванный отношением к ней управляющего дирекцией Г. Гейслера, по поводу запроса Г. Полтавского Гражданского Губернатора, относительно существования в Полтаве общего совета всех воскресных школ. Г. Милорадович уведомила, что в Полтаве, по желанию частных советов воскресных школ, учрежден общий совет этих школ, имеющих своих членов и секретаря и что на открытии сего совета Г. Начальник Полтавской губернии лично изъявил ей свое согласие. По сообщению сего отзыва Г. начальнику губернии, я получил от него ответ, что на учреждение официального общего совета воскресных школ он не изъявлял своего желанія, не имел на то права, но во всяком случае он не отвергает учреждение сего совета»¹⁴².

Загальна шкільна рада жодним чином не обмежувала автономію кожної шкільної ради. У загальній шкільній раді навчальні заклади для дівчаток представляла Є. Милорадович. Рада функціонувала зі згоди губернатора Олександра Павловича Волкова, її засідання відбувалося щотижня. Як правило, на засіданнях ради обговорювали кращі методики навчання грамоті, способи поліпшення роботи шкіл тощо. Каса ради становила 600 рублів.

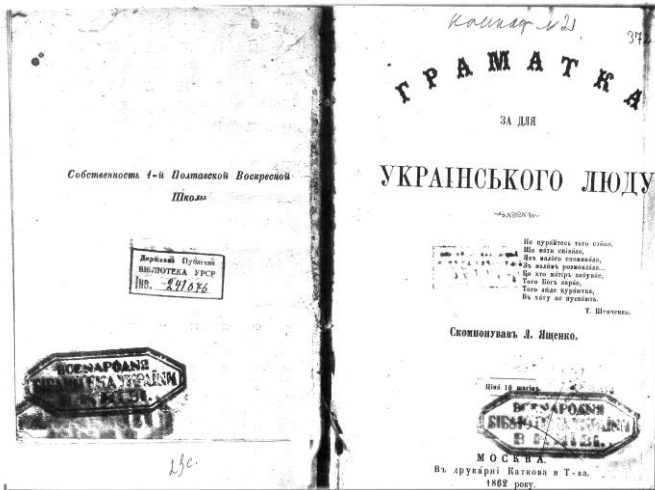
---

¹⁴² ЦДІАК України, ф. 707, оп. 28, спр. 204, арк. 1-1 зв.

Історик і педагог Г. Є. Жураковський вважав, що рада полтавських недільних шкіл була організована за зразком подібної в Петербурзі, якою керував професор П. Павлов, один із активних учасників створення недільних шкіл в Києві. З ним полтавські громадівці підтримували тісні відносини¹⁴³.

Рада першої недільної школи (В. Лобода, О. Стронін, О. Кониський) запропонувала в класах зачитати одну з байок І. Крилова, потім схожі на неї байки Є. Гребінки і дати можливість учням визначитися, якою мовою із двох рекомендованих вони хочуть навчатися. Із 140 опитаних за мову Є. Гребінки висловилося 123 учні¹⁴⁴.

Незабаром шкільна рада подбала про те, щоб у школах використовували підручники українською мовою. Значну лепту у видання цих підручників внесла Єлизавета Милорадович. Так, у школах діти вивчали «Граматку задля українського люду» Л. Яценка, «Буквар» Т. Шевченка та «Граматку» П. Куліша.

Л. Яценко. Граматка для українського люду

¹⁴³ Жураковский Г. Е. Из истории просвещения в дореволюционной России. – М.: Педагогика, 1978. – С. 109.

¹⁴⁴ Из воспоминаний старого полтавца // Киевская старина. – 1900. – № 1. – С. 150.

БУКВАР
ЮЖНОРУССКІЙ.

1861 року.

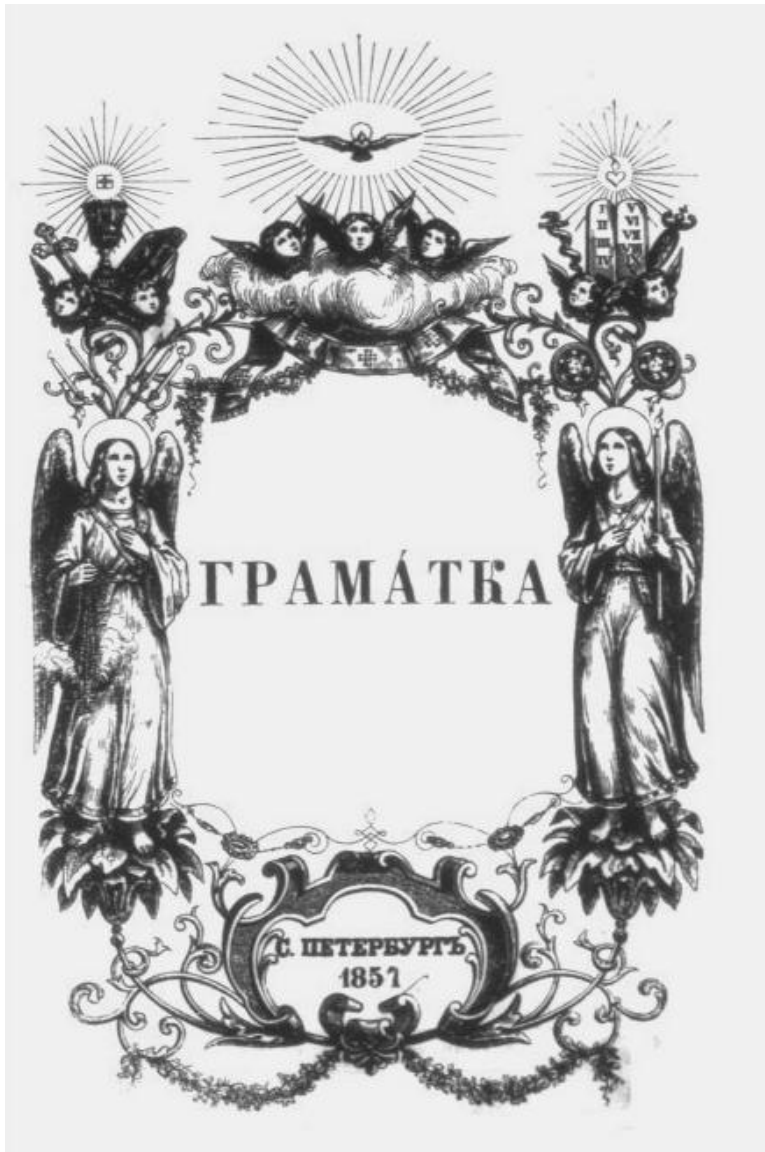
Цина тры копійки.

САНКТПЕТЕРБУРГЪ.

Въ печати Гогенфельдена и ко.

Т. Шевченко. Буквар

П. Куліш. Граматка

Оперативність видання шкільних підручників вражає. Так, у часописі «Основа» вміщено «Сведения о числе проданных дешевых изданий на украинском языке» з січня до жовтня 1861 року: у Хоролі – 2478, Зінькові – 1933, Миргороді – 800, Гадячі – 966, Золотоноші – 884, Прилуках – 322, Кременчуці – 352, Лубнах – 206, Пирятині – 161, Костянтинограді – 61, Ромнах – 27, Полтаві – 1972, Сорочинцях – 770, Решетилівці – 91, Опішні – 84, Санжарах – 54, Шишаках – 53, Чутовому – 70, Нижніх Млинах – 63. Загальна кількість реалізованих примірників становила 12193¹⁴⁵.

Значним внеском у розвиток національної освіти стало видання громадивцями у 1861 році в Полтаві посібника «Азбука по методу Золотова для южно-русского края» для навчання дітей української грамоти, складеного О. Строніним. Її продавали і дарували бідним учням. В основу букваря було покладено звуковий принцип пересувних літер (слово ділилося на складові частини – букви). Навчання грамоти таким чином ставало більш осмисленим і якісним. Це відзначав і М. Пирогов. Він писав: «Успіхи учнів недільних шкіл при старанному навчанні вражають. Грамота засвоюється майже вдвічі і навіть утричі швидше, ніж у парафіяльних та інших училищах, відвідуваних щоденно. Читаючи, учні розуміють завжди, що читають, – явище, як відомо, що не так часто спостерігається в інших школах»¹⁴⁶.

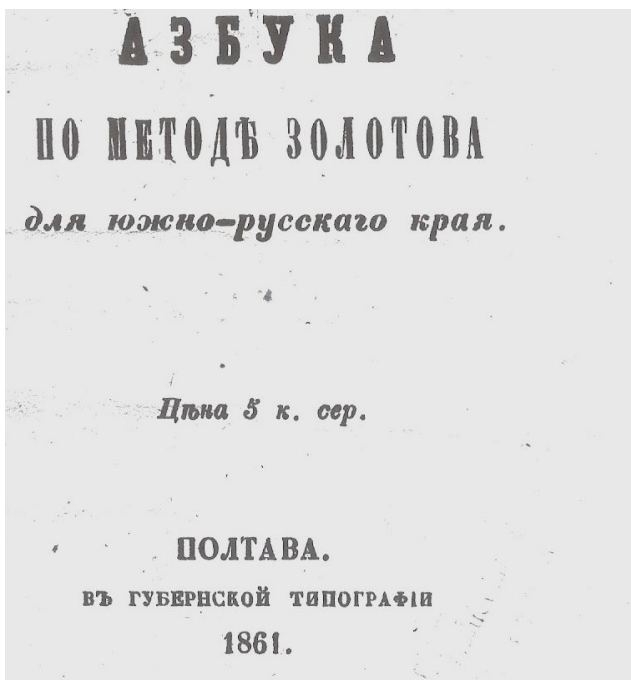
На цей прогресивний метод викладання звернув увагу О. Кониський у статті «Нанські граматики». Аналізуючи два способи написання граматики – старосвітський, що починається з букв і йде до складів, а потім до слів, та інший, що йде у зворотному напрямку, – автор статті зауважив, що хоча спосіб навчання за методом В.Золотова, безумовно, кращий, проте перейти до нього важко, оскільки мало вчителів можуть працювати за цим методом. О. Кониський приділив увагу також естетичному оформленню книг, зокрема, малюнкам, які мають відповідати віку дітей і викликати в них різні асоціації. Громадивець писав:

---

¹⁴⁵ Сведения о числе проданных дешевых изданий на украинском языке // Основа. – 1861. – № 10. – С. 155-156.

¹⁴⁶ Пирогов Н. И. О воскресных школах // Избранные педагогические сочинения. / Вступ. ст. В. З. Смирнова. – М. : Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1952. – С. 472.

«1. В українській граматиці все повинно бути по-нашому, від палітурки, від заголовку до кінця. Бо кому навчати – знають українську мову, а ті, кому навчатися, – тільки її одну й знають. 2. Брати в граматику коли не все, то якомога більше, що створено самим народом (пісні, оповідання хороші і т. д.)¹⁴⁷. Сучасники високо цінували працю О. Строніна. Так, 13 березня 1862 року український етнограф і фольклорист С. Ніс писав із Чернігова в Полтаву О. Кониському: «Кажуть, якась Строніна грамотка хороша»¹⁴⁸.

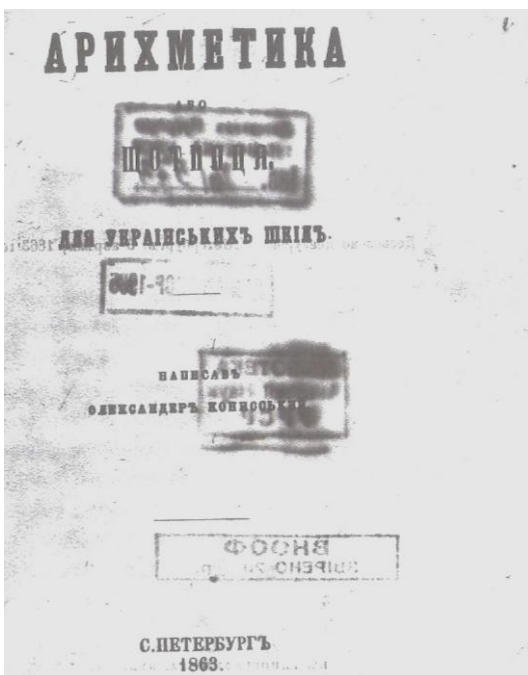
О. І. Стронін. Азбука по методу Золотова
для Южнорусского края

¹⁴⁷ Кониський О. Нанські граматики // Основа. – 1861. – № 1. – С. 77.

¹⁴⁸ Цит. за: Жураковский Г. Е. Из истории просвещения в дореволюционной России. – М.: Педагогика, 1978. – С. 111.

О. Стронін також написав брошуру з математичної географії і, перебуваючи вже на засланні, ще кілька популярних книг. Вони становили собою перероблені лекції, прочитані в Полтаві.

Як автор народних книг виступав і О. Кониський. У 1862 році він опублікував «Українські прописи», у 1863 – «Арифметику або шотницю», у 1882 – «Першу граматику або читання». «Українські прописи» отримали поширення в недільних школах. Ними користувалися в Чернігові, Києві та інших містах. «Арифметика...» була відзначена М. Костомаровим. Коштом Є. Милорадович О. Кониський замовив і видав її. Пізніше він писав, що посилав на цензуру рукописи з географії, історії і закони, знання яких було необхідне селянам у повсякденному житті. Однак жодний із рукописів після цензурування не повернувся.

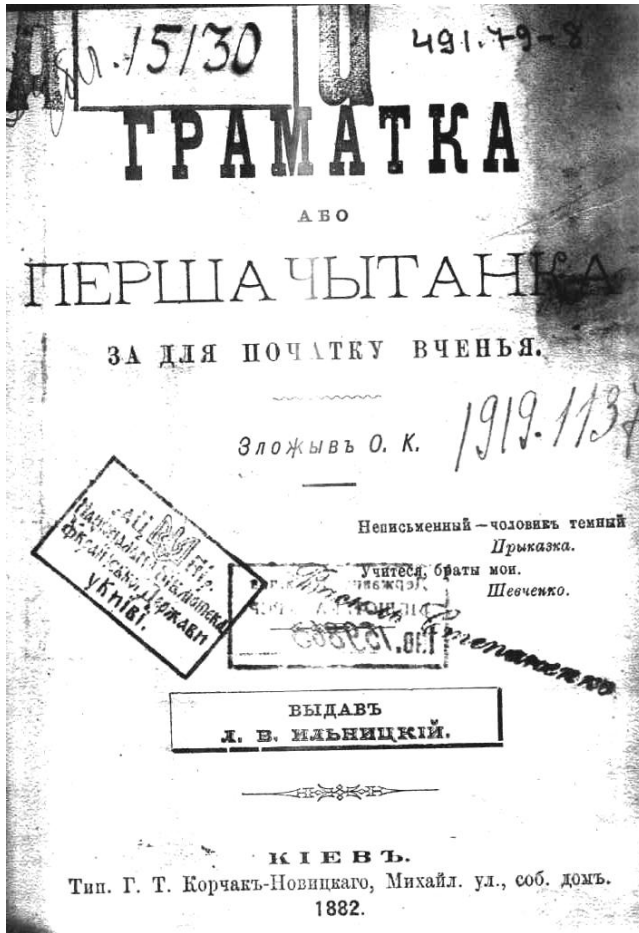
О. Я. Кониський «Арифметика або шотниця для українських шкіл»

Видано Николаемъ Костомаровимъ на громадські гроши, що зносяться народові для науки.

Ціна три копійки срібл. Продається въ Петербурзі у книгарняхъ: Д. Е. Кожанчикова и Серно-Соловьевича, у Харьковѣ въ книгарні Е. С. Балиной.

Остання сторінка праці О. Я. Кониського
«Арифметика або щотниця для українських шкіл»

О. Я. Кониський
«Грамматка або перша читанка для початку вчення»

Важливим напрямом діяльності полтавських громадівців було влаштування публічних лекцій, народних читань, відкриття бібліотек і книгарень. Такі заходи почали приваблювати в недільні школи нову аудиторію – стали приходити люди похилого віку, навіть дуже літні, просячи «навчити чого-небудь».

За допомогою Є. Милорадович загальна шкільна рада організувала читальню для міщан (так звану «Народну бібліотеку»), де бібліотекарем був О. Кониський. У 1861 році полтавська громада почала організовувати для народу «прилюдні відчити» (науково-популярні читання) (по 3 коп. за вхід), де з лекціями виступали Д. Пильчиков, О. Кониський та О. Стронін, І. Шетинська. Народні читання, як правило, проводилися від 16.00. до 18.00 години у святкові і недільні дні.

Публічні лекції, тематика яких була різноманітною (наприклад, творчість Т. Шевченка, бесіди з фізики, хімії, педагогіки, інформація про державний устрій різних народів, гумор, читання творів Є. Гребінки і Л. Глібова), мали на меті передати зібрані від відвідування їх кошти на допомогу недільним школам, бібліотекам Полтавської гімназії і Полтавського жіночого училища, бідним гімназістам.

Для налагодження відносин із населенням краю О.Кониський подорожував по навколишніх селах. Протягом 1861–1862 років він відвідав Старі Санжари, Мачухи, Млини. Спостерігаючи здириства панів, О. Я. Кониський радив сільським громадам закласти позичкову касу для поліпшення роботи лікарні, турбувався про школи, спонукаючи у ній навчати по-українськи.

Активним ініціатором популярних народних читань був О. Стронін. Він склав їх програму: 1) читання мали відбуватися у підтримку полтавської недільної школи; 2) вестися в одному з класів гімназії щонеділі з 15.00 до 16.00 години, якщо цей час буде зручним; 3) кожне читання або розповідь повинно було тривати не більше 1 години; 4) ціна за вхід мала становити від 3-х до 10-ти коп. сріблом; 5) предмети читань розподілялися таким чином: для розвитку морально-релігійного – читання книг Нового завіту на російській мові; для розвитку розумового – розповіді і читання про фізичні явища – дощ, сніг, іній, град, росу, розповіді і читання географічні й історичні про величини, рухи землі, різні міста, губернії, держави і частини світу, про Вітчизняну війну, М. Ломоносова, Петра I тощо; для розвитку естетичного – читання доступних більшості віршів О. Кольцова, Т. Шевченка, твори Г. Квітки-Основ'яненка, М. Гоголя та інших; 6) ке-

рівництвами подекуди, які давали можливість замінювати розповідь читанням, повинні бути «Сельское чтение» князя Одоевського і Заблоцького, «Книга Наума о великом божьем мире» Максимовича, «Мироздание» Погодіна, «Беседы Золотова» та інші; 7) кількість читань визначалася потребою в них.

Міністр освіти Є. Ковалевський, якому було надіслане клопотання про організацію народних читань, дав дозвіл на їх проведення, але з умовою, що з програми буде виключено читання книг духовного змісту і при читанні віршів О. Кольцова і Т. Шевченка не допускатимуться твори, які можуть підбурювати селян проти поміщиків.

Тож полтавські громадівці отримали дозвіл на організацію народних читань. О. Стронін і Д. Пильчиков їх проводили по чергово щонеділі в залі полтавської гімназії.

Полтавські громадівці організували спектаклі для народу. Є. Милорадович опікувалася полтавським аматорським театром. До речі Михайло Драгоманов, учень старших класів Полтавської гімназії, і до вступу в члени полтавської громади брав активну участь в українському русі. Про це писала у своїх спогадах його сестра Олена Пчілка: «<...> полтавські гімназисти були в той час, в кінці 50-х років минулого віку, під надихом українського націоналістичного руху, що доходив до них від кола загарливих старших патріотів українських, таких як Пильчиков, Кониський, Милорадовичка та інших. Власне, Єлизавета Милорадовичка, приятелька Пильчикова, влаштовувала й українські «любительські спектаклі»¹⁴⁹. Планували поставити на сцені «Шельменко – волосний писар» Г. Квітки-Основ'яненка та «Бедность – не порок» О. Островського. Однак губернатор заборонив ці п'єси, зважаючи на те, що твори мали антиурядовий зміст.

Доля звела і сестру М. Драгоманова з Єлизаветою Іванівною. На її прохання Олена Пчілка написала комедію-водевіль «Суджена – на огуджена», про що згодом згадувала в «Автобіографії»: «Пані Милорадович, відома полтавка, котра перед тим

---

¹⁴⁹ Пчілка О. Твори / Упорядник, автор передмови і приміток Н. О. Вишневська. – К. : Дніпро, 1988. – С. 541.

займалась у Полтаві аматорським театром, попросила мене написати що-небудь для невеликої сцени, тільки аби свіженьке, веселеньке і неважке для постановки на сцені»¹⁵⁰.

У планах очолюваної Є. Милорадович шкільної ради була також організація Товариства грамотності в Полтаві. Однак на надісланий радою до Петербурга у жовтні 1861 року запит міністр внутрішніх справ П. Валувєв відповів: «Місто Полтава має для освітніх потреб народу чоловічу і жіночу гімназії, повітове училище, дві недільні школи і дитячий притулок, а тому не потребує більше освітніх закладів для народу»¹⁵¹.

У пошуках виходу зі становища комітет грамотності в Санкт-Петербурзі запропонував полтавській громаді приєднатися до столичної організації на умовах місцевого осередку. У березні 1862 року до Санкт-петербурзького комітету грамотності (він уходив до складу III відділення Імператорського вільно-економічного товариства) було надіслано записку¹⁵². У ній просили клопотати через вільно-економічне товариство перед міністром державного майна про дозвіл допустити в села українських губерній деякі книги рідною мовою для початкового навчання. Документ підписало троє полтавців: розпорядчий першої чоловічої недільної школи, інженер-капітан В. Лобода, секретар ради Полтавської жіночої недільної школи колезький радник Д. Пильчиков і член-співробітник комітету грамотності О. Кониський.

У записці наголошувалося, що корінне населення Полтавської губернії є чисто українським і розмовляє мовою, яка відрізняється від російської словниковим складом і граматичною будовою. Тому й поширення грамотності в цьому краї серед сільського населення необхідно проводити його рідною мовою. Такого ж змісту звернення полтавських громадівців розсилалися «справжнім патріотам інших міст України»¹⁵³. Ініціативу пол-

---

¹⁵⁰ Пчолка Олена. Біографічні замітки // Зоря. – 1888. – № 1. – С. 16-17.

¹⁵¹ Жураковский Г. Е. Из истории просвещения в дореволюционной России. – М. : Педагогика, 1978. – С. 122.

¹⁵² Там само. – С. 128.

¹⁵³ Дорошенко Д. І. Нарис історії України. – Львів : Світ, 1991. – С. 554.

тавців підтримали кияни, відіславши свій адрес з 84 підписами до Петербурзького комітету грамотності¹⁵⁴.

Санкт-петербурзький комітет грамотності просив підтримки в цій справі Ради Імператорського вільно-економічного товариства. Крім того, його члени звернулися до міністра державного майна генерал-ад'ютанта Зеленова за дозволом задовольнити клопотання про видання в Полтавській губернії підручників українською мовою, зокрема граматики Деркача, азбуки для південно-руського краю, складеної за методикою Золотова, і граматики Куліша.

Дуб Шевченка в Полтаві (також відомий як Тарасів дуб, Шевченків дуб). Посаджений 6 (18) травня 1861 р.

Полтавські громадівці поширювали твори Т. Шевченка, П. Куліша, Марка Вовчка. Вони, разом з Є. Милорадович, організували молебень по Т. Шевченкові.

Шостого (18) травня 1861 року в день перепоховання Т. Шевченка на спомин про перевезення тіла поета в Україну громадівці та Є. Милорадович ініціювали посадження дуба, що росте й донині. Це перший в Україні живий пам'ятник поетові.

---

¹⁵⁴ Демиденко Т. Єлизавета Милорадович у просвітницькій діяльності полтавської інтелігенції (50-60-ті роки XIX століття) // Слов'янський збірник. – Полтава : Слов'янський клуб, 2006. – Випуск 5. – С. 62.

Дуб уособлює міць духу і характеру Т. Шевченка, незламність його переконань. У день смерті Великого Кобзаря 26 (10) березня 1861 року сумна звістка про це донеслася і до Полтави. Члени Громади постановили в день похорону відслужити в Успенській соборній церкві урочистий молебень, але отець-ключар відмовився правити панахиду по «політичному злочинцеві».

Дозвіл дав єпископ Полтавський Олександр (Іван Павлович Андроник), відомий тим, що в 1856 році спорудив пам'ятну плиту над могилою кошового Петра Калнишевського в Соловецькому монастирі. Панахиду було відправлено 28 лютого у Стрітенській церкві в присутності великої кількості людей. А потім відбулося посадження дуба. Український театрознавець і театральний критик Всеволод Чаговець у нарисі «Біля могили Шевченка», надрукованому у 1928 році, писав: «Багатолюдна процесія шанувальників і прихильників поета пройшла через усе місто, несучи на плечах велетенський, могутній, розлогий, зрубаний під самий корінь дуб. І стовбур його, і гілля були прикрашені різними національними емблемами, бо велелюдний натовп уособлював у собі всю Україну, що оплакувала свого поета-борця. Демонстранти дійшли до пам'ятника Полтавської битви, і вже тут їх розсіяли війська. Були проведені арешти і екзекуції, причому, за переказами, тілесному покаранню була піддана навіть одна з представниць дворянського стану – Милорадович – за особливу діяльну участь в організації «похорон дуба». Ще років з двадцять п'ять тому в полтавських старожилів можна було зустріти портрети Тараса Шевченка в рамці з дубових гілок¹⁵⁵.

Тоді, коли труна з тілом Кобзаря дісталася Києва, члени полтавської громади в урочистій обстановці, у присутності панів, козаків, кріпаків, міщан і купців, посадили дуб над дорогою, що розміщувався на околиці Павленок за річечкою Тарапунькою, відтоді він став місцем ушанування пам'яті народного поета. Акція висадження дуба символізувала участь у проводах Т. Шевченка у вічне життя і водночас являла собою заповіт нащадкам любити свого національного пророка. Разом із виявом палкої

---

¹⁵⁵ Чаговец Вс. У могилы Шевченка (Исторические повествования). – К. : Трест «Киев-Печать», 1928. – С. 22-23.

любіві це був мужній крок полтавських патріотів, який засвідчив їхню готовність до боротьби за утвердження Шевченкових ідеалів.

Минуло понад сто років, і 18 травня 1963 році цей дуб «відкрили» вдруге. Викладач Вінницького педагогічного інституту М. Присяжнюк майже вісім років віддав на пошуки Шевченківського дуба в Полтаві. Йому допомогла книга Полтавського училища із садівництва, яка вийшла друком у 1913 році. Полтавська міська комісія вивчила науково-дослідницькі розвідки М. Присяжнюка і встановила місце, де ріс дуб. Тоді ж уздовж парадних сходів посадили з молоденьких дубків Шевченківську алею. У цій роботі брав участь і полтавський письменник Олександр Ковінька¹⁵⁶.

Напередодні Шевченківського ювілею відбулося офіційне відкриття живого пам'ятника – дуба Тараса у Полтаві. Полтавський журналіст і письменник Петро Ротач, учасник святкування цієї події, згадував: «Надвечір 18 травня 1963 року біля Шевченківського дуба почали збиратися люди... Здалеку було видно на стовбурі дуба великий портрет Т. Шевченка, а з-під молодого зеленого листа виглядала дерев'яна дошка з написом, який визначили ще громадівці: «Твоя дума, твоя пісня не вмере, не загине»¹⁵⁷.

Є. Милорадович планувала видавати власну газету «Нива». За приклад було взято «Чернігівський листок» – видання чернігівських громадівців. Громада у вирішенні цього питання покладалася на авторитет графині Милорадович, яка мала домогтися в губернатора дозволу на видання «Ниви». Однак надії виявилися марними, і видання газети так і залишилося в проєкті громадівців.

Професор О. Оглоблин писав: «Нащадок гетьмана Апостола й інших заслужених в історії України козацько-старшинських родів, активний член Полтавської Громади, велика українська

---

¹⁵⁶ Ротач П. Біля гнізда соловейка. – Полтава: Полтавський літератор, 1993. – С. 84.

¹⁵⁷ Ковальчук А. Шевченків дуб // Режим доступу : <http://ukrslovo.com.ua/work/archive/2011/10/11.html>

патріотка, добрий знавець і щедрий меценат української культури, Є. І. Скоропадська-Милорадович користувалася глибокою пошаною сучасників, які називали її «Гетьманшею». Вона була свідомою україркою не лише «до глибини своєї кишені», але й до глибини своєї душі і серця»¹⁵⁸. Однак ставлення до громади міських обивателів і губернського чиновництва не було співчутливим. Над ними глузували, звинувачуючи в «хохлацтві», «мужництві», часом боялися і непокоїлися. Незважаючи на це, громадіці продовжували працювати: намагалися запровадити різноманітні форми культурно-освітньої роботи серед мас. Так, В. Лобода запропонував відзначити Різдво 1862 року своєрідною демонстрацією: громада мала намір ходити з колядою до всіх визначних осіб Полтави, починаючи з губернатора.

Та колядування не відбулося: напередодні Різдва одержали популярну тоді в Росії французьку газету «Independence Belge» зі статтею про Полтаву. Стаття, інспірована, можливо, губернатором¹⁵⁹, містила прозорий натяк на Є. Милорадович. Газета потрапила до Санкт-Петербурга і спричинила там переполюх.

Вигадка газетного аноніма про намір Є. Милорадович відродити в Полтаві гетьманство болісно вразила жінку. Тоді ж В. Лобода одержав повідомлення з Міністерства внутрішніх справ про переведення його до Смоленська. Єлизавета Іванівна у листі до В. Лободи тактовно вірадила громадівцям ходити з колядою: «Дякую, шановний пане, що не цураєтесь жіночої поради. Мені здається, отже, козак довго і мовчки думає, коли ж добре надумується, то й добре зразу зробить, а гвалт не козаке діло, на те шляхетська природа. Та й на що той гомін і весілля. Хіба гроші треба для шкіл, то і іншим придбаєм. Хіба для демонстрації, чи як його назвать, то рано ще. А для весілля, здається, ще не настала година. Багато буде від того всякого глузду, базікання і пересуду. А що коли через теє щедрування та колядування та і на рідній мові не допустять обучати у школах? Ні, земляче,

---

¹⁵⁸ Оглоблин О. Наукове товариство ім. Шевченка в історії України // Український історик. – 1977. – № 3-4. – С. 6.

¹⁵⁹ Смоляр Л. Участь жіноцтва в діяльності громад // Сучасність. – 1998. – № 9. – С. 77.

прохаю Вас, не загадуйте свого. Треба теперече про себе думу думать. Не во гнів Вам будь моя правдивість. Завтра буду у Вас уранці, то й побалакаємо. В первый раз решилась писать по-малороссийски, хочу и продолжать далее, как не безграмотна я на родном, сердечном наречии. Об'ясните мне, пожалуйста, смысл установленной фразы – Милостивая государыня. Вы избегаете даже в азбуках принять эту бессмысленность, за что же вы не пощадили их в письме к землячке. Прошу Вас, Виктор Васильевич, пишите мне, как хотите, только не прибегайте к выражениям, установленным приличием. До Вас прихильна Є. Милорадовичка»¹⁶⁰. За рядками листа Єлизавета Іванівна постає жінкою розсудливою, певною у своїх переконаннях, здатною опанувати себе й ситуацію.

Єлизавета Милорадович. Фото 60-х років XIX ст.

---

¹⁶⁰ Гніп М. Громадський рух 1860 рр. Полтавська громада. – Х. : Держ. в-во України, 1930. – Кн. I. – С. 16-17.

Графиня змушена була давати пояснення полковникові жандармського корпусу Белову. Він доповідав з Полтави 22 лютого 1862 року, що громада збиралася в поміщика Олександра Сахновича і начальника телеграфу Віктора Лободи за участю Олександра Кониського, Палкіна, Івана Криштофа та ін. На зборах громадівці обговорювали питання про запровадження української мови, поширення грамотності й відродження національних звичаїв. Поміщика О. Сахновича називали «кошовим».

У червні 1862 року емісар «Земля і волі» (таємного революційного товариства, що діяло протягом 1861–1864 років) Олександр Олександрович Слепцов прибув до Полтави, де зробив спробу залучити громадівців до своєї організації. Він стверджував, що в Полтаві було створено відділ «Землі і волі», й О. Стронін увійшов у третю п'ятірку членів групи ¹⁶¹.

Полтавська громада намагалася сприяти відновленню та розвитку української культури, освіти, письменства. Вона була однією з найбільших організацій українського національного руху. Вплив її виходив далеко поза межі Полтавщини і розповсюджувався по всій Росії. Новітні дослідження стверджують активну роль лівобережно-українського (полтавського й чернігівського) дворянства в українському національно-політичному русі.

Тож не дивно, що національно-просвітницька діяльність Є. Милорадович наражалася на великі перешкоди з боку місцевої влади. Губернатор О. Волков і жандармський полковник Белов щоразу посилали скарги до Петербурга на «сепаратистів». Цінним джерелом відомостей щодо вільнолюбних патріотичних поглядів графині є доповідні Белова. Подаючи рапорт на ім'я шефа жандармів князя Долгорукова, він зазначав, що велику родину В. Лободи, який перебував на засланні, Єлизавета Іванівна утримувала своїм коштом. Допомога ця була настільки значною, що дружина В. Лободи змогла виїхати лікуватися за кордон. «Не мало вероятия, — писав далі жандарм, — что г-жа Милорадович при таком нравственном ее направлении лелеет еще какие-нибудь противозаконные идеи и, как женщина, притом образован-

---

¹⁶¹ Революционная ситуация в России в 1859-1861 гг. — М. : Наука, 1970. — С. 314.

ная и богатая, легко подчиняет своему влиянию людей. Но для убеждения в этом недостаточно одного секретного наблюдения за нею, тем более, что эта мера последнее время сделалась почти неудобноисполнимой потому, во-первых, что со времени удаления из губернии ее единомышленников, она в течение целого года сама не показывалась в обществе и у себя никого не принимала, и большую часть этого времени проживала и теперь живет не в Полтаве, а в имении в Санжарах, и, во-вторых, после тех мер, какие были приняты с Лободой и другими подобными лицами, г-жа Милорадович и ее новые сообщники, вероятно, постараются осуществить свои противозаконные идеи с возможной осторожностью и скрытностью»¹⁶².

Поширювалися чутки, що з метою самої громади є відокремлення України від Росії й відновлення гетьманства. Це було підставою для звинувачення слідчою комісією громадивців у політичному злочині. Є. Милорадович мала формально відмовитися від участі в організації, а також від редагування газети «Нива».

Полковник корпусу жандармів Белов, рапортуючи начальству, зазначав: «У здешнего помещика Александра Сахновского и у бывшего начальника телеграфной станции капитана Лободы <...> были совещания под названием «громады» <...>. В совещания эти была приглашаема от громады через депутацию и помещица Милорадович, как покровительница воскресных школ и вообще распространения грамотности между простым народом, так и потому, что она особенно привержена ко всему национальному малороссийскому; но г-жа Милорадович, обсудив всю нелепость подобных совещаний, отказалась письмом участвовать в оных и как после такового ее отказа узнали некоторые лица в городе, то стали преследовать их общими насмешками, вследствие чего общество это видя неуспех своего предприятия, само собою расстроилось»¹⁶³.

---

¹⁶² Цит за: Смоляр Л. Участь жіноцтва в діяльності громад // Сучасність. – 1998. – № 9. – С. 78.

¹⁶³ Гніп М. Громадський рух 1860 рр. Полтавська громада. – Х. : Держ. в-во України, 1930. – Кн. I. – С. 48.

У кінці 1863 року приватний пристав Стафієвський, якого київський генерал-губернатор Аненков послав у Харківську та Полтавську губернії «для наблюдения над направлением умов, мнений и вообще желаний... малороссийской нации в целом», засвідчив, що Єлизавета Іванівна залишилась, як то кажуть, на виду: «В Полтаве гнездо неблагонамеренных, руководимое г-жой Милорадович и ее приближенными, слишком сжато и не уходит из глаз правительства». Того ж року графиня «с политической целью, по интересам громад»¹⁶⁴, як писав пристав, була в Києві, де зустрічалася з Володимиром Антоновичем.

Згідно з донесенням генерал-ад'ютанта Анненкова, серед осіб, котрі співчували українофільству, були помічені «как руководители партии, проживающие в Полтаве: учитель Пильчиков, агент литератора Кулиша Трунов и г-жа Милорадович – за ними учреждено особое наблюдение»¹⁶⁵.

Полтавець Павло Потоцький в одному з листів згадував: «Я будучи отроком – воспитанником Полтавской гимназии, неоднократно встречал Милорадовичку в концертах, театрах, на улице. Это была очень видная, красивая, с молодым лицом при седых волосах, в одно и то же время и величественная, и простая женщина. Поговаривали потом, что ее вызвали в С.-Петербург в III отделение и что даже ее там подвергли особому оригинальному наказанию, но это только рассказы провинции»¹⁶⁶.

Події початку 1860-х років викликали ажіотаж у мешканців тихої Полтави. Після розгрому громади серед обивателів почали ширитися всілякі чутки і легенди, а найперше про Є. Милорадович.

Активна участь графині у громадському русі, а потім знеохота і депресія викликали серед полтавців різні здогади для пояснення такої раптово зміни. Поширювалися неймовірні чутки, що її в Петербурзі відшмагали різками. Сама ж вона роз-

---

¹⁶⁴ Розумний М. Гетьманша // Наука і суспільство. – 1990. – № 12. – С. 81.

¹⁶⁵ Политические процессы 60-х гг. – М. : Гос. из-во, 1923. – С. 218.

¹⁶⁶ Гніп М. Громадський рух 1860 рр. Полтавська громада. – Х. : Держ. в-во України, 1930. – Кн. I. – С. 63.

повіді про себе сприймала байдуже, зауважувала, що говорять, нібито її засилають кудись, відвозять жандарми в Петербург, запроторюють у божевільню.

Єлизавета Іванівна спростувала плітки у досить оригінальний спосіб: показувала знайомим фотографії відповідних частин тіла, причому, без слідів побоїв. На цій справі, яку розглядало жандармське управління, є автограф імператора Олександра II французькою мовою: «Який цинізм!».

Подаючи рапорт на ім'я шефа жандармів князя Долгорукова, Белов повідомляє: «Не мало вероятно, что госпожа Милорадович при таком нравственном ее направлении, лелеет еще какие-нибудь крайние противозаконные идеи и, как женщина, притом образованная и богатая, легко подчиняет своему влиянию слабохарактерных людей, которых и употребляет, как орудие распространения своих идей. Но для убеждения в этом недостаточно одного секретного наблюдения за нею, тем более, что эта мера последнее время сделалась почти неудобноисполнимой, потому, во-первых, что со времени удаления из губернии ее единомышленников она в течение целого года сама не показывалась в обществе и у себя никого не принимала, и большую часть этого времени проживала и теперь живет не в Полтаве, а в имении своем Сенжарах, и, во-вторых, что после тех строгих мер, какие были приняты с Лободой, Шевичем¹⁶⁷ и другими ими подобными лицами, г-жа Милорадович и ее новые сообщники, вероятно, постараются осуществлять свои противозаконные идеи со всевозможной осторожностью и скрытностью»¹⁶⁸.

Зрештою, 18 липня 1863 року царським самодержавством було проголошено сумнозвісний Валувський циркуляр – таємне розпорядження міністра внутрішніх справ Російської імперії Петра Валусва до територіальних цензурних комітетів, в якому наказувалося призупинити видання значної частини книг, написаних «малоросійською», тобто українською мовою. Згідно з

---

¹⁶⁷ Значимо, що Шевича було вислано в Оренбурзьку губернію, а Лободу – в Пермську, найвіддаленіші регіони імперії.

¹⁶⁸ Там само. – С. 64.

указом заборонялася публікація релігійних, навчальних і освітніх книг, однак дозволялась публікація художньої літератури.

Оголошення Валуєвського циркуляра болісно позначилося на діяльності полтавських громадівців. Після поширення чуток про те, що нібито Є. Милорадович прагне відновити українське гетьманство, відбулися їх арешти і висилки: були репресовані О. Кониський, О. Стронін, В. Лобода, В. Щелкан та ін.

Спочатку російський уряд не звертав особливої уваги на зростання національного руху 60-х років, вважаючи, що він ставить собі виключно літературні й культурно-просвітницькі завдання. Однак скоро таке ставлення різко змінилося: почалася кампанія проти українського культурного руху, шкільництва тощо. Спад хвилі революційного руху в кінці 1862–1863 років, наступ рації позначився на громадському житті краю. Ще в грудні 1861 року В. Лободу призначили на роботу в Смоленськ (виїхав у травні 1862 року). У червні 1862 року звільнено з роботи О. Строніна, у серпні – В. Щелкана вислано до Астрахані, М. Боровиковського – до Києва, Г. Федя – до Ромен. Наприкінці літа 1862 року були заарештовані В. Лобода, О. Стронін і після суду заслані у віддалені губернії. Згодом така ж доля спіткала О. Кониського. Він був висланий у Вологду, потім – у місто Тотьму (Вологодської губернії).

Оскільки Є. Милорадович щедро допомагала українському шкільництву, видавництву, брала активну участь у роботі ради недільних шкіл, то її теж не оминула увага російського уряду. Графиню звинуватили у створенні таємного товариства, метою якого є реставрація гетьманського правління. Звісно, в цьому звинуваченні роль відіграло те, що вона походила з роду гетьмана Скоропадського.

У рапорті полковника жандармів Белова від 23 лютого 1862 року зазначалося, що Є. Милорадович участі в громаді вже не бере і з неї навіть формально вибула¹⁶⁹. Незважаючи на це, вона постійно перебувала в полі зору влади. Пристав Стафієвський у доповідній записці до київського, подільського волинського і

---

¹⁶⁹ Гніп М. Громадський рух 1860 рр. Полтавська громада. – Х. : Держ. в-во України, 1930. – Кн. I. – С. 51.

генерал-губернатора М. Анненкова писав: «В Полтаве гнездо неблагонамеренных, руководимое госпожой Милорадович и ея приближенными слишком сжато и не уходит из глаз правительства, но не менее того по общей молве там обращает на себя внимание Губернский Предводитель Дворянства Кованько, единственно потому, что приезжая к себе в имение постоянно переряжается в малороссийские национальные костюмы»¹⁷⁰.

Унаслідок цих репресій у розвитку культурного руху настав певний «антракт», який затягнувся аж до початку 70-х років XIX ст. Під впливом політичної реакції значна частина українського шляхетства позбулася свого українофільства. Та поміж окремих нечисленних представників дворянства (Г. Галаган, В. Тарнавський), котрі продовжували підтримувати національний рух 60–70-х років, дослідники називають ім'я краянки графині Є. Милорадович.

Громадський діяч О. Хропаль з цього приводу вказував: «Звісно, панська вдача, найпаче її чоловік і відносини до полтавської аристократії, не давали Єлизаветі Іванівні виступити цілком демократично так, як би вона того бажала; однак-ж не вважаючи на все те, не вважаючи на всі ті прикраси, які заповдіяв їй губернатор Волков і жандарм Белов, двері її господи ніколи не були замкнені задля «українофілів»¹⁷¹.

У 1863 році Є. Милорадович приїздила до Києва, де шукала гувернера для малолітнього сина. З цього приводу пристав Стафієвський у доповідній записці до київського, подільського і волинського генерал-губернатора М. Анненкова писав: «была здесь в этом году госпожа Милорадович, посещавшие ея наводят на себя подозрение, особенно внимание не себя обращает бывший учитель истории Киевского кадетского корпуса Антонович»¹⁷². Від'їзд Єлизавети Милорадович викликав занепокоєння в жандармів.

У Києві Є. Милорадович активно спілкувалася з молоддю, в гостях у неї були її земляки, студенти-громадівці – Синявський, Дерев'янка, Григорій Стрижевський, вихованці полтавських гім-

---

¹⁷⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 813, спр.637, арк.12 зв.

¹⁷¹ Хропаль. С Полтави 15 (27) марця р. 1890 (Похорон Єлизавети Іванівни Милорадовички) // Правда. – 1890. – № 4. – С. 57.

¹⁷² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 813, спр.637, арк.13.

назій. Г. Стрижевський на запрошення графині виховував її сина.

Відомий український історик Василь Ульяновський, досліджуючи постать історика, громадського діяча Володимир Антонович, котрий був організатором і натхненником першого всеукраїнського суспільно-культурного руху з центром у Києві, основоположником і патріархом української історичної школи, з якої вийшов ряд чудових дослідників, зокрема М. Грушевський, ідеолога «хлопоманів», замислюється: чому ж діяльність Єлизавети Милорадович не зацікавила вченого, адже світський Київ наполегливо поширював чутки про неї? В. Ульяновський доходить до висновку, що графиня «представляла «українське панство», для якого головним було питання державної влади, зміни системи політичного управління – тобто той ракурс національної ідеї, котрий «хлопоманами» не сприймався. «Українська програма» нагадувала «польську»: незмінність соціальної структури суспільства, але зміна влади. Зрозуміло, що цей контекст був дуже далеким від напрямку «хлопоманів». Загалом, приклад Милорадовички, котра лише наряджалася в український одяг, відбивав загальний напрямок українських діячів, що підходили до проблеми «по-інтелігентському»: писали і друкували статті, які читалися переважно в салонах, редакціях тощо. «Хлопомани» ж ішли «в народ», до прямого спілкування з хліборобською масою. Цим вони самі себе ставили поза контексти польського, російського і українського суспільних інтелігентських рухів. Перебуваючи в постійному оточенні останніх, «хлопомани» не могли бути цілком ізольовані від їх ідей та теорії культурництва, але при тому свідомо витворювали власну позаконтекстуальну практику»¹⁷³.

Подорож Єлизавети Іванівни у серпні 1863 року до Києва знову активізувала поліцейний нагляд за нею. Белов у рапорті III відділу навіть пропонував вислати її як небезпечну особу за межі Полтавщини.

За тих умов було важко продовжувати українську справу,

---

¹⁷³ Ульяновський В. «Ранній» Володимир Антонович: поза контекстами // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 141.

особливо після заборони друкування українських книжок. Однак Є. Милорадович це не злякало, і свою культурницьку справу вона продовжувала.

Насамкінець слід сказати, що роль громади і громадівських шкіл у суспільно-політичному, культурницькому житті Полтави влучно визначив один із активних тогочасних діячів О. Кониський, котрий у 1861 році писав: «Тут життя (в Полтаві – І. П.) станове у всій його величі, з усіма йому притаманними рисами, що наводить часто глибокий смуток і тугу. Правда, і в Полтаві є громадське розумне життя, якщо тільки так можна назвати жит-тя невеликого кола людей, котрі невисипує трудяться словом і ділом для блага спільного. Ці люди створили жіночу гімназію, якою Полтава гордиться, дві чоловічих і одну жіночу недільні школи; чоловічу і жіночу суботні єврейські школи»¹⁷⁴. Це означає, що в тогочасній Полтаві діяла плеяда небайдужих, активних і свідомих людей, котрі своєю працею і покликанням торували шлях змін, реформ і своєю діяльністю дбали про поліпшення життя простих людей, запалювали в них потребу в знаннях, освіті і вихованні.

Отже, в добу заборони українського слова полтавські просвітяни з особливою заповзятістю вирішили виступити проти царських законів, захистити рідну українську мову, відстояти її авторитет. Бездоганним взірцем такої самовідданої боротьби слугує життєва позиція Є. Милорадович. Вона була щирою українкою, любила полтавський край і зробила чимало добрих справ. Серед організаторів освітянських закладів Єлизавета Іванівна була безкорисливим фундатором.

3.2. Фундаторка Товариства імені Шевченка у Львові

У відповідь на Валуєвський циркуляр 1863 року сильна духом жінка твердо вирішила для себе, що продовжить свою діяльність з підтримки українського громадсько-культурного

---

¹⁷⁴ Конисский А. Из Полтавы // Черниговский листок. – 1861. – № 2. – С. 12.

життя. Після заборони указом видань українською мовою Є. Милорадович пожертвувала гроші на розвиток українського руху в Галичині, зокрема на товариство «Просвіта» та журнал «Правда». На початку 1868 року Єлизавета Іванівна, перебуваючи на лікуванні із сином у Відні, познайомилася з організатором і першим головою віденської «Січі», українським громадсько-політичним діячем, композитором, педагогом і журналістом Анатолем Вахнянином. Про цю зустріч А. Вахнянин згодом писав у своїх «Споминах з життя», виданих 1908 р. Кирилом Студинським: «Белозерський впровадив мене, – оповідав Вахнянин, – в хату Милорадовички, статної жінки, жени генерала Милорадовича. Милорадовичка була мабуть з роду Скоропадських. Вона заїхала до Відня, щоби шукати лікарської поради для свого 13-літнього сина, що крихту не дочував, а мешкали при Ваесkerгasse. Була се багата пані і українська патріотка. Вона подала мені манускрипт «Послання до Зорі» сербського товариства, писаний по московски і просила, щоби я цей рукопис видав на її кошт друком у Відні під псевдонімом. Я вволив її волю. При цій нагоді я міг їй розказати про наші національні заходи, як у краю, де видавали тоді «Правду» так і у Відні, а з розговорів вийшло те, що треба би dokonче у Львові заснувати свою печатню, де можна було б друкувати все те, чого у Росії не вільно. Милорадовичка зобов'язалася придбати гроші на друкарню у Львові. З того часу я бував у Милорадовички досить часто та з нею пережив одну цікаву історію. Іменно спонукала вона мене, щоби я товаришував їй на масковий бал в «Blumensalle». Вона перебралася на фортуна, а мене переодягнула в костюм Гермеса. Коло 11 год. в ночі ми поїхали на маскараду. Милорадовичка гарного росту і світова жінка похожа була в костюмі дуже на тодішню віденську артистку Geistingetku. Ми проходжувалися incognito по салях, коли нараз приступив до нас архикнязь Леопольд і нав'язав з Милорадовичкою розмову по французьки (якої я не розумів). Архикнязь дуже цікавився особою замаскованої Милорадовички, що говорила по французьки гарно паризьким діалектом, а відтак став говорити по німецьки та счудувався, що маска знала і сю мову. Він запитав Милорадовичку по німецьки: «Знаєш мене, гарна маска? –

Чому ж не мала би я тебе знати, відповіла Милорадовичка. Ти є прецінь Абсальоном з під Садової. Справжній Абсальон повісився в часі утечі на дереві на своїм довгим волоссю, а ти тільки задраснув собі чоло (натяк на легкий стріл в голову, який дістав архикнязь в прусько-австрійській війні. (Милорадовичка в дотепі сказала, будьто він, утікаючи, задерся о гиляку). Архикнязь, обижений цим дотепом, сказав: «Забуваєшся, гарно маско! Подумай, що я маю до своєї диспозиції поліцію». – Милорадовичка не наполохалася цих слів і відповіла: «Мушу тобі сказати, що я з Наполеоном проходжувалася на королівських балах, а коли йому сказала неприємне слово, він заєдно умів мені дати розумну відповідь, що я, як жінка, мусіла мовчати. Скажи мені також якийсь розумне слово...». По цих словах архикнязь розгніваний відступив від нас, але велів слідити, хто під маскою крився? – Ми пішли до буфету і засіли до перекуски. Незабаром сів біля нас старий генерал, підслухав нашу українську розмову, якої не розумів і старався заговорити до Милорадовички. Але вона, зміркувавши наміри генерала, сказала йому прямо: «Ти хочеш дізнатися, хто я? Залиши це! До цього ти застарий. Йди радше спати. Щади твої старі кости!» – Відтак по генералові нав'язався до нашого товариства молодий, статний офіцер-гусарин в малярським костюмі. І цього відправила Милорадовичка коротко, кажучи: «Ти також цікавий довідатися, хто я? Сердечний нащадку Аттіл! Ти, один із тих, котрі вірять що Господь в небі по малярськи розмовляв. Між тим це така мова, якою говориться тільки до коней». – Маляр відв'язався також скоренько від нас, а ми, бачучи, що нас слідять, рівно ж скоро забралися до виходу, сіли у свого візника та веліли везти до себе у Пратер. Але за нами їхав безнастанно другий візник. Куди ми не скручували, він слідом гнався за нами. Тоді з розказу Милорадовички пустився наш візник поять у місто і гнав вже шалено, що лише коні встигли. Сим способом уйшли ми погоні і звернули в Baeckergasse. Коли я, – писав далі А. Вахнянин, – відтак в 1869 році був уже у Львові суплентом при польській гімназії Франциска Йосифа, загостила Милорадовичка до Львова, розпитала у Славніцького, завідателя книгарні ставропігійської, про мою адресу і явилася в нашій хаті на За-

марстипівській улиці. Я відвідав її відтак в готелі Європейськiм, де познайомився з її стареньким чоловіком у темних окулярах, та де ми знову обговорили справу заснування у Львові окремої друкарні»¹⁷⁵.

Принагідно зауважимо, що Єлизавета Іванівна ще й раніше цікавилася суспільно-політичним життям на західноукраїнських землях. Найімовірніше, вона передплачувала часопис «Мета» – друкований орган народовців (групи «Молода Русь») виходив у Львові з вересня 1863 року до січня 1864 року як літературно-політичний щомісячник, з березня до листопада 1865 року – політичний двотижневик. Редактором був К. Климкевич. Друкувався часопис кулішівкою – українським фонетичним правописом, застосованим П. Кулішем наприкінці 1850-х років. Принаймні, епістолярна спадщина свідчить, що вона просила свого племінника допомогти їй виписати цей часопис.

Узимку 1870 року Є. Милорадович знову перебувала у Відні, а в січні 1871 року повернулася до недужого чоловіка. Невідомо чи у Відні, чи Львові зустрівся з нею Юліан Григорович Лавровський – галицький народовський діяч, банкір. Він отримав від неї для розвитку українських товариств, зокрема львівської «Просвіти», 200 гульденів.

Про цей факт 25 березня 1872 року писав економіст, статистик і публіцист В. Навроцький до фольклориста Мелітона Бучинського: «Коли уже бесіда про гроші, то скажу для відомости Вашої, що товариство «Лихвар» (студентське) посідає уже тепер 580 зр. мастку (і 137 членів звичайних), не влічаючи тих 50 р., котрі має дістати ще із слідуєчої оказії: Певна «високопоставлена дама з Дрездена» (вгадувати б можна хоч би королеву саксонську), передала на руки Лавровського 200 зр. для закупна деяких книжок руських, а особливе видань «Просвіти», а решту до розділення після волі «Просвіти». З тої отже суми (співацьке товариство) «Горбан», «в зав'язці будучий», як каже «Основа», дістав 30 р., а «Лихвар» має дістати 50. Згадана «високопоставлена» дама, – звістна нам з давного пренумерованя «Прав-

---

¹⁷⁵ Вахнянин А. Спомини з життя. – Львів : З печатної В. А. Шийковського, 1908. – С. 94-97.

ди», але не з імени, бо тогди вона відбирала «Правду» під адресом липської якоїсь книгарні»¹⁷⁶.

Спочатку в листі В. Навроцький повідомив, що під «висопоставленою дамою» не треба розуміти Є. Милорадович. Однак у другому листі від 17 липня 1872 року писав, що був у Львові Гладкий і розповідав про пані Милорадович, котра «тішилась, що перший раз в життю дістала грошей, які на що дала, порядний рахунок», а справді гроші, які віддала «якась незнайома дама з Дрезна для «Просвіти» походять від неї»¹⁷⁷.

Репресії в Російській імперії щодо українського руху примусили вітчизняних діячів звернути більшу увагу на Галичину, в якій умови політичного життя були вільнішими. А в Галичині вже зародилася думка щодо заснування культурної організації, метою якої б стало поширення наукової книги.

З ініціативи Д. Пильчикова виникла ідея закласти у Львові товариство, яке б дбало про розвиток українського письменства, тобто випускало українські книжки, які потім можна було б поширювати на Східній Україні. Живучи в Одесі, Д. Пильчиков переконав Є. Милорадович пожертвувати кошти на таку важливу справу¹⁷⁸. Графиня охоче пристала до цієї ідеї і внесла 20 тис. австрійських срібних крон для заснування товариства (за іншими даними – 9 тисяч гульденів¹⁷⁹, 10 тисяч гульденів¹⁸⁰, 8 тис. руб.¹⁸¹), які відвіз до Львова Д. Пильчиков у 1873 році.

Спершу товариство хотіли назвати «Галицьке Наукове Това-

---

¹⁷⁶ Цит за: Студинський К. До історії взаємин Галичини з Україною в роках 1860-1873 // Україна. – 1928. – № 2. – С. 38.

¹⁷⁷ Там само.

¹⁷⁸ Кониський О. Дмитро Пильчиков // Зоря. – 1894. – № 4. – С. 93.

¹⁷⁹ Руда С. Участь жінок у роботі наукових товариств України // Жінки України: історія, сучасність та погляд у майбутнє. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 4-5 листопада 1995 р. – Дніпропетровськ: ЗАТ видавництво «Поліграфіст», 1996. – С. 15; Листування Михайла Грушевського / ред. Л. Винар, упоряд. Г. Бурлака, Н. Лисенко. – Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто : УТТ, 2006. – Т. 3. – С. 80; Грушевський М. Наукове товариство імені Шевченка // Літературно-науковий вісник. – 1900. – № 3. – С. 184.

¹⁸⁰ Смоляр Л. Участь жіноцтва в діяльності громад // Сучасність. – 1998. – № 9. – С. 79.

¹⁸¹ Генік С. 150 видатних українок. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. – С. 184.

риство». І саме Є. Милорадович зажадала, щоб воно носило ім'я найвидатнішого сина України Т. Шевченка. Статут організації, що її нарекли «Товариством імені Т. Г. Шевченка», склали, за дорученням Єлизавети Іванівни, М. Драгоманов¹⁸² і Д. Пильчиков¹⁸³. Метою товариства, як проголошував пункт 1 статуту: «Вспомогати розвій малоруської словесности, а для цього воно мало видавати своїм накладом книжки, часописи, літературні і наукові, піддержувати літературні і наукові видання, роздавати премії»¹⁸⁴.

Провідники організації купили друкарню й розгорнули широкомасштабну видавничу діяльність. 11 грудня 1873 р. Галицьким намісництвом було затверджено статут Товариства ім. Шевченка у Львові, яке в листопаді 1892 р. групою українських діячів було реорганізоване в Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ). Особливо необхідно вважати роль Товариства у становленні загальнонаціональних часописів: щоденної газети «Діло» і двотижневика «Зоря», а згодом – «Літературно-наукового вісника» та головного серійного видання – «Записок НТШ».

НТШ об'єднувало вчених різних наукових профілів і складалося з трьох секцій: історико-філософської, філологічної і математично-природничо-лікарської. Для вирішення спеціальних наукових питань при секціях було створено комісії: археографічну, бібліографічну, статистичну, етнографічну, філологічну та ін. Рішення комісій затверджувалися правлінням секцій. До наукових установ товариства належали бібліотека, музеї, бібліографічне бюро, до підприємств – друкарня, палітурна майстерня і книгарня. Членами НТШ за час його існування були видатні представники української науки та літератури – І. Франко, М. Грушевський, В. Гнатюк, О. Терлецький, Ф. Колесса, К. Сту-

---

¹⁸² Д. І. Дорошенко в листі до В. К. Липинського від 31 березня 1925 року назвав автором статуту товариства лише М. П. Драгоманова // Липинський В. Твори, архів, студії. Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського. – Філадельфія, Пенсільванія, 1973. – Т. 6 / Режим доступу: <http://ftp2.mnib.org.ua/mnib476-Lypynskiy-LystvanniaZDoroshenkom.djvu> – С. 141.

¹⁸³ Драгоманов М. Переписка / Зібрав і зладив М. Павлик. – Л. : Українсько-руська видавнича спілка, 1901. – Т. 1. – С. 181.

¹⁸⁴ Студинський К. До історії взаємин Галичини з Україною в роках 1860-1873 // Україна. – 1928. – № 2. – С. 39.

динський, І. Крип'якевич, І. Свенціцький, а також учені зі світовою славою А. Ейнштейн, А. Йоффе, М. Планк та ін. НТШ провадило велику наукову та видавничу діяльність. Товариство широкі зв'язки з науковими установами за кордоном. Воно припинило діяльність у 1939 р. НТШ відновило діяльність окремих секцій 1941–1944 рр., з 1945 р. – на еміграції. З 1991 р. відновлене у Львові.

НТШ діяло за зразками існуючих європейських академій та вже на початку ХХ ст. фактично виконувало функції Української Академії Наук, хоча офіційно такого статусу не мало¹⁸⁵. Таке становище воно здобуло завдяки залученню до роботи видатних українських науковців й талановитої молоді: всі вони з великим ентузіазмом та самовідданою працею в різних галузях науки, організації музеїв, гідно представляли українську науку на європейському рівні. Усі досягнення НТШ були немислимі без підтримки всієї української громади як Східної, так і Західної України.

Великий портрет фундаторки Є. Милорадович прикрашав зал урочистих засідань цієї неофіційної української Академії Наук. Були там також портрети О. Кониського і Д. Пильчикова. У рамках святкування 25-літнього ювілею своєї діяльності НТШ замовило І. Трушеві виконати три портрети своїх фундаторів – Є. Милорадович, Д. Пильчикова та М. Жученка. Вести перемовини з художником Відділ НТШ доручив І. Франкові, доброму приятелю І. Труша. Живописець радо погодився, адже ще раніше, 1897 р., сам пропонував свої послуги. У листі до голови Товариства М. Грушевського, звертаючись по фінансову допомогу для закінчення студій в Краківській школі образотворчих мистецтв, він писав: «За евентуальне уділення грошей був би Товар[иству] вдячний не тільки словом, але й намальованням чого відповідного для Товариства, що в кінці і без субвенції уважаю за свій обов'язок»¹⁸⁶.

---

¹⁸⁵ Кучер Р. В. Наукове товариство імені Т. Шевченка: Два ювілеї. – К. : Наукова думка, 1992. – С. 5.

¹⁸⁶ Гордієнко Б. Листи художника Івана Труша // Архіви України. – 1966. – № 2. – С. 65.

Портрет Єлизавети Милорадович у залі урочистих засідань Наукового товариства імені Шевченка у Львові

Портрети фундаторів НТШ І. Труш виконував з фотографій. Відомо, що принаймні один із цих фотопортретів, – а саме Є. Милорадович, до НТШ ще 1891 р. надіслав О. Кониський¹⁸⁷. Працюючи над замовленням, художник листовно звертався за консультаціями саме до нього, як до людини знайомої з портретованими, аби передати не лише зовнішню подібність, але й риси їхньої вдачі.

---

¹⁸⁷ У листі товариства «Просвіта» у Львові до О. Кониського від 26 листопада (8 грудня) 1891 р. указано, що фотографія Є. Милорадович, призначена ним для НТШ, за його бажанням тимчасово передана на зберігання до музею товариства «Просвіта».

І. Труш. Портрет Єлизавети Милорадович

Про це О. Кониський згадував у листі до М. Грушевського на початку серпня 1898 р.: «Зараз дістав: 1) Письмо з Косова від того маляра, якому казало Товариство зробити портрети Мил[орадовички], Жуч[енка] і Пильч[икова]. Він просить деяких звісток, але не подає своєї адреси і підписався так, що можна гадати: Трум, Труш, Трунь. Як йому адресувати?»¹⁸⁸ У цьому ж листі О. Кониський, певно, образившись, що не потрапив до числа фундаторів, яких Товариство вирішило вшанувати замовленими портретами, обурювався: «Я, здається, в грудні [18] 96 р.

---

¹⁸⁸ Листування Михайла Грушевського / ред. Л. Винар, упоряд. Г. Бурлака, Н. Лисенко. – Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто : УТТ, 2006. – Т. 3. – С. 178.

писав до Вас, що ініціатором Т[оварист]ва і першим фундатором був я [...] На жаль сей лист не був прочитаний ні на Виділі, ні на зборах, одначе мені писали, що дехто на виділі, довідавшись про сей лист, висловлював такі думки: «Товари[ст]во не має жадних формальних доказів на те, щоб признавати мене ініціатором і фундатором». Такого признання я ніколи не доби- вався, про формальні докази якомсь аж чудно говорить, а проте, все ж таки Виділ має їх потроху і, сміло скажу, має геть більше, ніж доказів на фундаторство небіжчика Пильчикова, патрет котрого Виділ наказав яко фундатора. Я дуже шаную пам'ять сього чоловіка і радо бачитиму в Т[оварист]ві патрет його; але фундаторство його»¹⁸⁹.

Кирило Студинський – український філолог-славіст, літерату- рознавець, мовознавець, фольклорист, письменник, громадський діяч зазначав: «Основання Тов. ім. Шевченка у Львові, його пе- реміна в наукову інституцію і праця переведена у ньому спіль- ними силами Галичини і України – це найкраща подія у житті усієї України, яка дала найвеличніше свідоцтво ваги єднання ук- раїнських земель. Побіч великих імен наукових працівників Грушевського, Кониського, Франка та інших, почесна згадка на- лежитья полтавській громаді та її членові патріотці-громадянци, Єлизаветі Милорадович»¹⁹⁰.

Біограф Є. Милорадович О. Кониський¹⁹¹ писав: «Доки Єли- завета Іванівна була живою, незручно було для неї, щоб уся наша Україна подала їй прилюдну подяку і перед цілим світом

---

¹⁸⁹ Там само. – С. 175-176.

¹⁹⁰ Студинський К. До історії взаємин Галичини з Україною в роках 1860-1873 // Ук- раїна. – 1928. – № 2. – С. 39.

¹⁹¹ У листі від 22 липня 1895 року до М. Грушевського О. Кониський згадав, що син Є. Милорадович Григорій пообіцяв надати довідки про свою матір для написання її біографії // Листування Михайла Грушевського / ред. Л. Винар, упоряд. Г. Бурлака, Н. Лисенко. – Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто : УТТ, 2006. – Т. 3. – С. 115. Очевидно, й М.С.Грушевський досліджував постать Є.Милорадович, адже О.Кониський в листі до історика від 17 (5) листопада 1896 року писав: «Які Вам треба мемуари про Милорадовичку? Чи коротенькі, тільки щодо Товариства, чи ширші, взагалі про відносини її до української ідеї?» // Листування Михайла Грушевського / ред. Л. Винар, упоряд. Г. Бурлака, Н. Лисенко. – Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто : УТТ, 2006. – Т. 3. – С. 140.

промовила спасибі за той вчинок, що доки світу сонця не зникає з пам'яті русинів по цілій українській землі <...> З зерна, посяяного щедрою рукою Єлизавети Іванівни, зросло наше Товариство, а з тим друкарня «Правда», «Діло», «Зоря», нарешті «Записки», чимало окремих книжок, і головна річ, з'явився той ґрунт, на якому росте і зростатиме далі наше питоме дерево науки і письменства»¹⁹².

Цей історичної ваги факт причетності полтавців до створення славнозвісного Товариства свідчить про взаємозв'язок національно-визвольного руху в східно- і західноукраїнських землях, бажання спільними зусиллями вирішувати справи щодо відродження української духовності. Участь підросійських українців у культурно-національному житті українців галицьких мала для останніх велике значення: вона підбадьорила їх, зміцнила літературні здобутки, вплинула на зміцнення демократичних течій серед галицького громадянства¹⁹³.

3.3. Добродійництво

Протягом усього життя Є. Милорадович активно займалася добродійництвом. Вона гідно продовжила добрі справи своїх предків. У розпал Кримської війни 1853–1856 років небайдужі жінки-полтавки, в тому числі і Єлизавета Іванівна, влаштували збори коштів для підтримки солдат. Цю благодійну діяльність широко висвітлювали «Полтавские губернские ведомости». Ось повідомлення від 31 березня 1854 року: «Общество г. Полтавы, всегда воодушевляемое патриотическими чувствами, проникнуто и теперь, на равнее во всеми Русскими, самым теплым сочувствием к подвигам храбрых войск наших, защитников православия и народной чести. Некоторые из Полтавских дам, а именно Вера Алексеевна Волкова, Елизавета Ивановна Милорадович, Софья Карловна Гудим-Левкович и Софья Алексеевна Позен, руководимые этим сочувствием устроили 2-го минувше-

---

¹⁹² К. Єлизавета Іванівна Милорадовичка // Зоря. – 1894. – № 3. – С. 70.

¹⁹³ Дорошенко Д. І. Нариси історії України. – Львів: Світ, 1991. – С. 536.

го февреля бал, приняв все расходы и угощение на себя и предназначив весь сбор от продажи билетов в пользу нижних чинов, которые в новых делах окажут такие подвиги блистательной храбрости, какими отличились уже многие солдаты при первой встрече с неприятелем»¹⁹⁴. Жінки зібрали 900 руб. і переправили командувачу Дунайської армії Михайлу Горчакову з проханням розділити її рівними частинами між 9 нижчими чинами.

Після скасування кріпацтва в 1861 році Є. Милорадович подарувала кожному своєму селянинові по десятині землі на душу понад те, що визначалося згідно з реформою. Єлизавета Іванівна була членом Московського комітету шовківництва. Вона опікувалася вихованками Полтавського єпархіального жіночого училища. З 1878 року й до смерті очолювала Полтавське дамське благодійне товариства, будучи головою його правління, якому відписала свою садибу з будинком і значний капітал. Є відомості, що графиня придбала товариству велику, на 20 десятин, садибу і пожертвувала 6 тис. крб.¹⁹⁵.

Є. Милорадович створила жіноче товариство піклування про дітей-сиріт, відкрила дитячий будинок для немовлят-сиріт. Для хворих дітей меценатка влаштувала окрему кімнату на своїй дачі в Гожулах.

У кореспонденції з Полтави, надрукованій львівською «Правдою» 1890 р., повідомлялося, що коштом Є. Милорадович видано граматику В. Золотава (перероблену О. Строніним), 4 українських «Прописи», «Арихметку» О. Кониського, а також «Оповідання з св. Письма» С. Опатовича¹⁹⁶.

Значну допомогу від Є. Милорадович отримали також перша жіноча гімназія та реальне училище в Полтаві. У 1879 році Єлизавета Милорадович подарувала свій будинок на вулиці Кузнецькій (потім Пушкіна, 85) Олександрівському реальному учили-

---

¹⁹⁴ Известия с Дуная // Полтавские губернские ведомости. – Неофициальная часть. – 1854. – 31 марта (№ 13). – С. 101.

¹⁹⁵ К. Єлизавета Іванівна Милорадовичка // Зоря. – 1894. – № 3. – С. 70.

¹⁹⁶ Хропаль. С Полтави. 15 (27) марця р. 1890 (Похорон Єлизавети Іванівни Милорадовички) // Правда. – 1890. – № 4. – С. 57.

щу ¹⁹⁷. Там же розмішувалися квартири інспектора і директора реального училища. Тепер це будинок Полтавського електро-технічного коледжу на вул. Пушкіна № 83-а. На думку Анатолія Чернова, члена Співки екскурсиводів Полтавщини, цей будинок зберігся і до сьогодні по вулиці Пушкіна № 52 ¹⁹⁸.

Маріїнська жіноча гімназія, яку підтримувала Є. Милорадович містилася на Олександрійській площі № 47 (тепер на цьому місці будинок міської школи мистецтв; сучасна вул. Жовтнева № 35).

У 1873 р., коли особливо гостро постала справа з освітою через брак учителів, Єлизавета Іванівна пропонувала полтавському земству своїх 6 десятин фруктового саду в Нових Санжарах, на березі Ворскли, для будівництва вчительської семінарії. Однак «серед земців знайшлися й такі як М. Е. О'Рурк, що організацію такої справи находили «вредной», що «ученые учите-

---

¹⁹⁷ Громади // Полтавщина: Енциклопедичний довідник / відп. ред. А. В. Кудрицький. – К. : Українська Енциклопедія імені М. П. Бажана, 1992. – С. 218.

¹⁹⁸ Чернов А. Гетьманша // Режим доступу: http://duxovna-stolica.blogspot.com/2011/12/blog-post_24.html

ля... сделаются... распространителями вредных идей»¹⁹⁹. У результаті подарунок пані Милорадович не був прийнятий, а будівництво семінарії було відкладено.

Олександрівське реальне училище. Приміщення, подароване Є. Милорадович у 1879 році (вул. Кузнецька, нині будинок Полтавського електротехнічного коледжу на вул. Пушкіна № 83-а).

У 1883 році Єлизавета Іванівна знову пропонувала полтавському земству свій двоповерховий кам'яний будинок для утворення в ньому професійної жіночої школи (бажаючи назвати її «Львівською» – на честь покійного чоловіка Лева), але земство вкотре відмовилося, як від установи завчасної)²⁰⁰.

Піклувалася графиня Милорадович й про сиріт та притулки, даючи можливість дітям набути досвіду в різних ремеслах тощо.

Пані Єлизавета заснувала в Полтаві Філантропічне товариство. Вона зробила спробу організувати місцеву незалежну газету.

---

¹⁹⁹ ІР НБУВ, ф. X, спр.17124-17126, Арк.1.

²⁰⁰ Там само.

До того ж графиня була членом Полтавського сільськогосподарського товариства²⁰¹.

Є. Милорадович знали як гарну піаністку, вона брала участь у благодійних концертах, що відбувалися в Полтаві.

За словами сучасників, у місті не існувало такої благодійної організації, у якій би Єлизавета Іванівна не брала участі. Її ім'я часто згадувалося серед полтавських меценатів другої половини XIX ст.

Полтавська губернська управа придбала бібліотеку Є. І. Милорадович і гербарій (мох і лишай) Германа Вагнера, які, очевидно, графиня придбала, для поповнення фондів Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства²⁰².

Графиня Милорадович була покровителькою полтавського ліберального книгопродавця В. Трунова. Він мав ділові зв'язки із Миколою Балліним – громадським діячем, народником, фундатором української і російської кооперації. Є відомості, що у 1866 році В. Л. Трунову не дозволили відкрити книжковий склад разом із купцем Міхеєвим²⁰³.

Єлизавета Іванівна допомагала незаможним учням, сплачуючи за їх навчання. Так, учасник Полтавської громади учень гімназії Палкін виховувався на кошти графині²⁰⁴. Велику родину В. Лободи, котрий перебував на засланні, вона утримувала на власний кошт, і допомога була настільки значною, що його дружина змогла виїхати на лікування за кордон²⁰⁵.

Отже, Є. Милорадович протягом усього життя активно займалася благодійництвом. Вона ніколи не шкодувала сил і коштів на громадські потреби. Сучасники свідчили, що жодного добродійного заходу в Полтаві не проводилося без активної участі пані Єлизавети.

---

²⁰¹ Отчет о деятельности Полтавского сельскохозяйственного общества в 1888-1889 году / сост. В. М. Греченко. – Полтава : Типография Л. Фришберга, 1890. – С. 32.

²⁰² Естественно-исторический музей Полтавского губернского земства. Описание коллекции. – Полтава : Типо-Литография М.Л.Старожицкого, 1900. – С. 29.

²⁰³ Революционная ситуация в России в 1859-1861 гг. – М. : Наука, 1970. – С. 319.

²⁰⁴ Гніп М. Громадський рух 1860 рр. Полтавська громада. – Х. : Держ. в-во України, 1930. – Кн. I. – С. 8.

²⁰⁵ Там само. – С. 64.

РОЗДІЛ 4

Проекти, нащадки і пам'ять про Єлизавету Милорадович

4.1. Син Григорій та ідея відновлення українського гетьманства

У Полтаві Є. Милорадович називали «Гетьманшею», причому не лише тому, що вона вела своє походження від гетьмана Івана Скоропадського (1708–1922 рр.). На Полтавщині завжди була сильною автономістична традиція. За Павла I носієм цієї традиції був граф Гудович, брат якого був одруженим з дочкою гетьмана Розумовського, а за Олександра I малоросійський генерал-губернатор, князь М. Репнін, свояк Розумовських. Дядько Є. Милорадович Петро Скоропадський вирізнявся серед полтавського шляхетства своїм українством.

Станові, родинні традиції, відродження українського руху, що Єлизавета Іванівна схильна була сприймати з романтичного боку – це справді могло збудити в графині призабуту традицію. Її настрої були відомі полтавцям і громадівцям. У переказах і пересудах вони набирали виразніших форм, часто відходячи від дійсності. Є. Милорадович приписували плани відновлення гетьманства і відокремлення України від Російської імперії. Поголоски щодо її уподобань стали відомі III відділу.

Національна налаштованість жінки дуже бентежила охоронців тодішнього ладу. Вона одержала у спадщину не лише багатство, але й незалежний, рішучий характер, боролася за самостійну Україну. Свої «самостійницькі дивацтва» Єлизавета Іванівна ніколи не таїла, чим шокувала ситу полтавську еліту. Мовляв, чого їй, багатій, молодій, гарній, розумній, ще треба від життя? А Єлизаветі потрібно було лише одне – бачити свою рідну землю незалежною, а людей – вільними. Жінці не було тридцяти, коли вона стала відомою суспільно-політичною діячкою, допомагала розвитку української науки, культури, освіти.

За переказами, вона мріяла, аби гетьманом незалежної України був герой кавказьких воєн 78-річний генерал Олексій Пет-

рович Єрмолов (1772–1861). Єлизавета Іванівна не була особисто з ним знайома і просила вислати свій портрет. Цей портрет із дарчим написом довгий час висів у музеї Потоцьких у Києві як матеріальне свідчення планів пані Милорадович. На ньому написано: «Желание иметь портрет старика 78 лет, незнакомого, был бы только каприз женщины, но прелестной и милой, – есть могущественная власть, повелевающая к повиновению»²⁰⁶.

Корінний полтавець, знавець історії, патріот, нащадок кишенських сотників Павло Платонович Потоцький дослужився до вищих посад на імперській службі в Петербурзі, зібрав величезну кількість пов'язаних з Україною мистецько-культурних пам'яток, створивши справжній «Музей України». У листі до М.Гніпа історію портрета О. Єрмолова він тлумачив так: «В кінці 50-х і на початку 60-х років у Полтаві були особи, які думали відновити гетьманство, а між ними Милорадовичка теж ширила цю ідею. Пошукуючи кандидата, вона, не знаючи особисто генерала Єрмолова, але вважаючи його за зручного на таку роль, звернулася до цього листовно, щоб він прислав їй свій портрет»²⁰⁷.

Згодом Єлизавета Іванівна готувала на гетьмана свого сина Григорія. Згідно з літописом роду Милорадовичів, він навчався в Одеській семінарії²⁰⁸, мав чин колезького секретаря. Та син не виправдав материних сподівань: він був справжнім шибай головою і несусвітнім паливодою.

Про Григорія (його мати називала Грицем або Грициком) Львовича Милорадовича довідуємося зі «Щоденника» Марії Башкирцевої – художниці українського походження, котра мешкала в Парижі. Народилася Марія в маєтку Гавронці під Полтавою в родині предводителя дворянства Костянтина Башкирцева. Зі «Щоденника» Марії дізнаємося, що її мати товаришувала з Єлизаветою Іванівною. Дівчина пише, що з Милорадовичами вона зустрічалася в Одесі, адже там навчався Григорій, і вони разом

---

²⁰⁶ Та само. – С. 49.

²⁰⁷ Там само.

²⁰⁸ Сказания о роде дворян и графов Милорадовичей. – С.Пб. : Печатня В. И. Головина, 1873. – С. 152.

проводжали пані графиню з сином за кордон. Марія згадувала, що вона з дитинства товаришувала з Григорієм Милорадовичем, і навіть у майбутньому планувався їхній шлюб. Однак, хлопець не виправдав сподівань М. Башкирцевої.

Генерал від артилерії О. П. Єрмолов (1772–1861).
1855. Літографія В. Дарленга

Марія Башкирцева (1858–1884)

Марія так описувала зовнішність юнака в 1876 році, коли приїжджала провідати батька у Полтаву: «Він зовсім не змінився: той же прекрасний колір обличчя, той самий тьмяний колір обличчя, той же маленький і злегка зневажливий рот, крихтний вусики. Відмінно одягнений і прекрасні манери»²⁰⁹.

Уже дорослі Григорій і Марія зустрілися в Полтаві в серпні 1876 році. Вони впізнали одне одного і згадували дитинство та свою дружбу. Очевидно, що в хлопця спалахнуло почуття. Однак Марія взаємністю не відповідала. Вона писала: «Якби мама знала, що за вечерею в Полтаві я випила останню краплю шампанського і що, коли пили за моє здоров'я, руки тітки Наді, дядька Олександра, мої і Гриця схрестилися, як для весілля!.. Бідна мама, як би вона була щаслива. Гриць без сумніву, тане, але я в глибині душі молюся про те, щоб він не робив мені пропозиції. Обмежений, пихатий, а мати – справжня відьма!»²¹⁰.

Серед світського шляхетства Полтави Гриць Милорадович не користувався особливою повагою, над ним насміхалися і глузували. Так, про хлопця говорили, що він «дурнуватий і глухий»²¹¹ (хоча Марія заперечувала це, а те, що він не дочував, пояснювалося хворобою вух і ватою, яку кладе туди, щоб не застудитися), «людина не розумна, але світська і знайома з усіма»²¹². Одного разу, ведучи світську бесіду з М. Башкирцевою, Гриць почав розповідати про розведення баранів. Маріїн батько зауважив йому, що вважає за краще, щоб юнак говорив про букети, ніж про худобу.

Звісно, Григорій Львович був дуже багатим і завидним нареченим. Йому приписували казкові статки – землі в шести губерніях і близько 150 тисяч десятин землі. Очевидно, не одна світська пані вела за ним «полювання», однак його мати і родичі застерігали та закликали бути обережним. Марія навіть відмовилася їхати на гостину до Єлизавети Іванівни, щоб та не поду-

---

²⁰⁹ Башкирцева М. Дневник. – М. : Захаров, 2000. – С. 161.

²¹⁰ Там само. – С. 170.

²¹¹ Там само. – С. 161.

²¹² Там само. – С. 172.

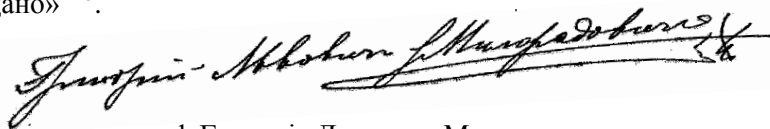
мала, що вона симпатизує Грицеві чи сподівається на заміжжя з ним. Григорія Милорадовича наскільки лякали розмови про нього як про завидного нареченого, що він почав остерігатися панянок і триматися осторонь від їхнього товариства.

У розмові з батьком дівчина говорила: «М. – прекрасна молода людина, друг дитинства, якого я дуже люблю. Але вийти за нього заміж! Ні, папа, не такого чоловіка я бажаю. Будьте покійні»²¹³.

Якось у розмові з М. Башкирцевою Гриць сказав: «Я одружуюся тільки на світській жінці. У мене є сімейні схильності: я буду щасливий, коли у мене буде свій дім, дружина, товсті діти, які кричать – я шалено любитиму їх»²¹⁴.

Париж зі світськими принадами і розвагами був милішим Григорієві Львовичу, ніж мати, Батьківщина, її незалежність. Перебуваючи в Парижі як аташе при Російському посольстві, син протягом кількох років пускав за вітром великі статки Милорадовичів. Телеграма з вимогою 100 000 франків переповнила чашу материнського терпіння. Від цього Єлизавета Іванівна злягла – душевна криза підірвала здоров'я. Маєток більше, ніж у 50 тисяч десятин, пішов на оплату синових боргів.

Очевидно, саме через це відомий історик І. Павловський, описуючи полтавські роди, зазначив, що Лев Григорович Милорадович та його дружина Єлизавета Іванівна були дуже багатими поміщиками губернії, однак «ныне ничего не осталось, все распродано»²¹⁵.

Автограф Григорія Львовича Милорадовича
в альбомі відвідувачів маєтку «Качанівка»²¹⁶

²¹³ Там само. – С. 176.

²¹⁴ Там само. – С. 172.

²¹⁵ Павловский И.Ф. Полтавцы: иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. – Полтава, 1914. – С. 211.

²¹⁶ Качанівка. Альбом автографів / автор-упорядник С.Половнікова. Художньо-документальне видання. – К. : Темпора, Майстерня Книги, 2010. – № 255.

Як уже було зауважено, Г. Милорадович перебував на російській дипломатичній службі, а пізніше, у 1880-х роках, став аташе при російському посольстві у Парижі. За версією О. Прицака, «згинув при большевиках»²¹⁷, а за словами відомого українського історика Д. Дорошенка, «умер при большевиках на станції Макошин, їдучи з Петербургу до Чернігова, до своєї сестри у перших, графині Ольги Кириловни Милорадович, вдові по бувшій чернігівським губерніяльним маршалку, відомім українським історику, любителю української старовини, мови і літератури та власнику чудової української бібліотеки, гр. Григорію Олександровичу Милорадовичу»²¹⁸. Так і зазнала краху ідея Є. Милорадович про відновлення українського гетьманства.

Єлизавета Іванівна як українська громадська діячка, не була самотня у своєму родинному оточенні. Обидва небожі її чоловіка були так чи інакше пов'язані з національним рухом. Старший із них брат – майбутній граф Григорій Олександрович Милорадович (1839–1905), згодом генерал і сенатор, був відомим істориком Чернігівщини й чернігівського дворянства, фундатором Чернігівської Губернської Архівної Комісії. Його молодший брат Леонід Олександрович Милорадович (184–1908) був секретарем російського посольства в Штутгарті (1862) й «находився в весьма близких отношениях к Герцену»²¹⁹, брав участь у його «Колоколе», де виступав на захист України. У 1863 році «за сочувствие украинофильским идеям», він був «подчинен секретному надзору»²²⁰, який тривав до 1870 року. Ще один небіж чоловіка Є. Милорадович, син його сестри – Микола Андріанович Устимович (1832–1891 – нащадок гетьманів П. Полуботка й Д. Апостола, хорольський дідич, також належав до полтавської громади і перебував під секретним доглядом поліції.

---

²¹⁷ Прицак О. Рід Скоропадських // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського (1873-1945). – К. : Академпрес, 1993. – С. 191, 196.

²¹⁸ Дорошенко Д. Єлизавета Скоропадська-Милорадович / Україна. 1918. Гетьманат / упор. М.Новицький. – К. : Український літопис, 2003. – С. 108.

²¹⁹ Оглоблин О. Наукове товариство ім. Шевченка в історії України // Український історик. – 1977. – № 3-4. – С. 7.

²²⁰ Там же.

Двоюрідний племінник Є. Милорадович (по чоловікові) Олександр Степанович Лашкевич (1842–1889) був членом Київської Старої Громади і редактором-видавцем «Кіевской Старини» (1888–1889).

Ідея гетьманства, козацька романтика – закорініювалися у спадщині української державності XVII ст. Її носієм лишилась козацька старшина, традиції якої тривалий час зберігалися на Полтавщині. Уже згадуваний вище переяславський маршал Василь Лукашевич на початку XIX ст. заснував при полтавській масонській ложі сепаратистське товариство, а рідний дядько Є. Милорадович П. Скоропадський хизувався українством у вельможних салонах. П. Потоцький носив гетьманський одяг і навіть на воротах свого маєтку почепив червоний стяг. Графиня Єлизавета була одним із останніх представників української козацької аристократії, які не зреклися національної самоповаги і державницьких устремлінь.

Прагнення Є. Милорадович відродити ідею українського гетьманства пояснюється наївно-романтичним її світоглядом, вихованим згадками про автономізм колишньої козацької старшини.

В архіві пощастило відшукати надзвичайно важливий документ, який свідчить про те, що в Полтаві навіть у 70–80-х рр. XIX ст. була жива ідея відродження гетьманства й українських прав. Так, у листі від прокурора Єлисаветградського окружного суду до прокурора Одеської судової палати зазначається, що помічник начальника полтавської губернської жандармської управи капітан Латухін повідомив до Херсонської губернської жандармської управи, що існує таємне товариство в Полтаві, метою якого було відновлення прав України. До складу товариства входив колишній архімандрит Василь Орлов, котрий «пишет разные рассказы на малороссийском языке и рассылает их по селам для чтения крестьянами»²²¹. Однак, причетність до цього товариства графині Є. Милорадович поки не доведена.

Мрії Єлизавети Іванівни про відновлення гетьманства втілив

---

²²¹ ЦДІАК України, ф. 419, оп. 1, спр. 105 б, арк. 309.

у життя її племінник Павло – син брата Петра Скоропадського. Він обіймав цю посаду з 29 квітня по 14 грудня 1918 року. Саме Павло Скоропадський увійшов в історію як останній гетьман України.

Павло Петрович Скоропадський (1873–1945)

4.2. Останні роки життя

Відтоді як полтавська громада була заборонена царським законодавством, після проголошення сумнозвісних Валувського циркуляру 1863 року й Емського указу 1876 року графиня Є. Милорадович не зрадила своїй життєвій позиції. Вона активно займалася благодійництвом, брала участь у громадському житті. Жодна благодійна акція не обходилася без графині. Єлизавета Іванівна часто була у світському товаристві, відвідувала театр, концерти тощо.

Особисте життя не радувало. Чоловік Лев Григорович був старшим за дружину. Подружжя Милорадовичів було духовно далеким одне від одного. Очевидно, це змусило Єлизавету Іванівну шукати іншого щастя. Зі щоденника Марії Башкирцеві

довідуємося, що графиня Милорадович у 1876 році була закохана в суддю В. Іоніна, голову цивільної палати окружного суду. Вони товаришували ще в період активної участі пані Єлизавети в громадівському русі, однак Василь Іванович активної участі в ньому не брав.

Художниця згадувала, що суддя Іонін був удівцем і колись кохав її матір, навіть сватався до неї. Однак Маріїн дідусь відповів такими словами, які потенційний зять ніколи не пробачив. Буцімто, покійна дружина судді, котра через ревності до чоловіка перерізала собі горло, все ще стоїть між ними. Дідусь наказав слугам вигнати Василя Івановича з дому.

Серед полтавців ходили чутки про близькі стосунки між Є. Милорадович і В. Іоніним. Чоловіка вважали справжнім ловеласом і мисливцем за багатими жінками. Однак це могли бути і світські плітки, об'єктом пересудів яких часто була графиня Єлизавета: постать цієї неординарної жінки бентежила полтавців, бо її вчинки були надто сміливими і незалежними та не вписували в повсякденне життя провінційного міста.

Є. Милорадович померла раптово в Полтаві в ніч з 13 на 14 (27) лютого 1890 року від серцевого нападу. Її смерть була потрясінням для всієї полтавської громади. У часопису «Правда» за березень 1890 р. громадський діяч О. Хропаль так описав останні години її життя: «Спочила вона несподівано 14 лютого у ночі. У вечері сиділо в неї доволі і, певна річ, нікому й на думку не приходило, що ласкава і привітна господиня вітає їх в останнє. Ледве пороз'їздилися гості, Єлизавета Іванівна пішла спати; лігши, почувала себе недобре; швидше послали по лікарів; але за пів години її не було; лікарі застали труп! вмерла вона з параліча в серці. Єлизавета Іванівна була не старого ще віку, не було їй більш, як 54–56 рр.; жити б ще, та жити!»²²².

Похорон відбувся 17 лютого 1890 року. Велелюдна процесія, що супроводжувала її труну до Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря – православного чоловічого монастиря (нині –

---

²²² Хропаль. С Полтави 15 (27) марця р. 1890 (Похорон Єлизавети Іванівни Милорадовички) // Правда. – 1890. – № 4. – С. 57.

жіночого), заснованого у 1650 році, свідчила про великий авторитет цієї громадської діячки серед полтавців. Є. Милорадович була похована поруч із своїм чоловіком і дочкою Олександрою на монастирському цвинтарі. Напис на фрагменті біломармурового надгробка (42,5 × 49,5 см), вмурованому в пам'ятний знак, споруджений перед входом до обителі, свідчить: «Елизавета Ивановна Милорадович. Скончалась 13 февраля 1890 г.»²²³.

Фрагмент біломармурового надгробка
Елизавети Милорадович

---

²²³ Саприкіна Л. До проблеми створення довідника «Полтавський некрополь» // Наукові записки Інституту української археології та джерелознавства. – 2002. – Т. 9. – С. 412.

Пам'ятний знак знищеному некрополю Полтавського
Хрестовоздвиженського монастиря.
Надмогильна дошка Єлисавети Милорадович друга зліва

Кількома роками пізніше О. Кониський написав: «Без її великого дару не було б нашого Товариства на світі, принаймні не було б ще довгі роки. З зерна, посіяного щедрою рукою Єлисавети Іванівни, добродійки «Просвіти», зросло Товариство наше... і, головна річ, з'явився той ґрунт, на якому росте і зростатиме наше питоме дерево науки і письменства». Він вірив, що «пам'ять Єлисавети Іванівни житиме до віку по Україні-Руси», бо «хто з чесних Русинів по цілій Україні від Дону до Тиси не поклониться перед пам'яттю Милорадовички і не скаже укупі з нами: «Спасибі, мамо, спасибі на віки! Земля тобі пером!»²²⁴.

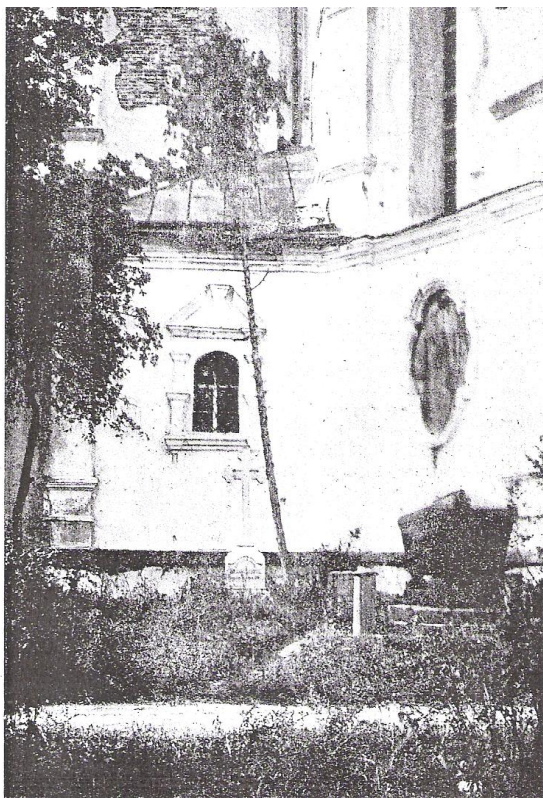
1929 р. М. Гніп ще встиг сфотографувати могили подружжя Милорадовичів для своєї монографії. У сумний період погрому

---

²²⁴ К. Єлисавета Іванівна Милорадовичка // Зоря. – 1894. – № 3. – С. 70.

духовних цінностей, вчиненого комуністичним режимом, на початку 1930-х років могили Милорадовичів були зрівняні з землею, а надгробки зникли. Лише випадково у приміському селі Новоселівка було знайдено надмогильну дошку з ім'ям Єлизавети Милорадович. Тепер вона знову повернута до монастиря і зберігається там.

Завдяки фотографії могили Милорадовичів, удалося відшукати місце її поховання на території Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря.

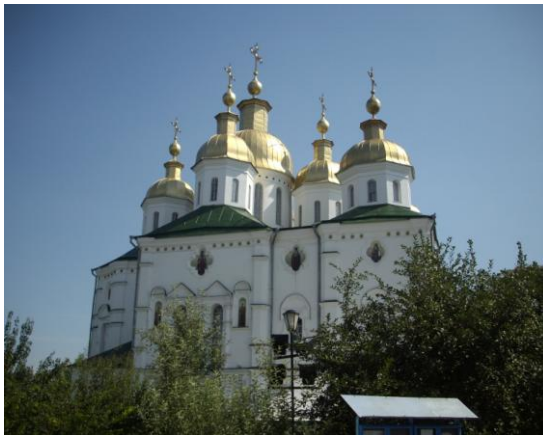

Могили Милорадовичів (Єлизавети, Лева й Олександри).
Фото М. Гніпа. 1929 р.

На цьому місці була могила Милорадовичів
(Єлизавети, Лева й Олександрі)

Хрестовоздвиженський собор монастиря. Фото.

Висновки

Одна із сторін суспільної активності жінок – участь у громадівському русі – дозволяє стверджувати, що жінка в українських землях не була осторонь важливих питань життя власного народу. Своєю плідною працею на громадській ниві жінки внесли в загальнокультурний розвиток чимало своєрідного і важливого. Їхня праця стала важливим етапом у діяльності громадських, культурних, просвітницьких організацій України. До когорти таких жінок-подвижниць належала Є. Милорадович, котра активно підтримувала український рух, була учасником полтавської громади.

Єлизавета Іванівна Скоропадська-Милорадович походила з вищої української еліти XVII–XVIII століть – по батькові зі Скоропадських, а по матері з Тарновських – відомих своєю філантропічною, меценатською, просвітницькою діяльністю. З молодих років вона захоплювалась українською старовиною, побутом. Шляхом одруження з Левом Милорадовичем вона об'єднала два могутніх роди. Серед Милорадовичів були відомі вчені – етнографи, історики, публіцисти. Тож українські симпатії Єлизавети Скоропадської відповідали настроям родини, до якої вона вступила.

Ідея національного відродження була святою для Єлизавети Іванівни. Своїми справами вона сприяла пробудженню національного духу: організовувала недільні школи, поширювала книги для народу, опікувалася народним театром, не шкодувала коштів на благодійництво. Дім графині Милорадович у Полтаві став справжнім центром українства, а кожна українська акція знаходила в ній щедрого мецената й опікуна-покровителя.

Чи справді Є.Милорадович прагнула відродити гетьманство, залишилось для нащадків таємницею. Хоча непрямі докази цього є. Зокрема, портрет генерал-губернатора О. Єрмолова, свідчення сучасників тощо. Звичайно, якщо в Є. Милорадович і були плани відродження гетьманства, то їх важко було пов'язувати з 78-річним генералом. Сама ж ідея відновлення гетьман-

ства в тогочасних умовах панування сильної імперської влади видається сміливою.

Є. Милорадович належала до тієї колишньої козацької старшини, яка була зрівняна в правах із російським дворянством і давно мала б забути своє коріння і вірно служити самодержавству. Однак вона народилася і зростала в українській атмосфері, серед козацьких старожитностей, в неї текла кров гетьманів Івана Скоропадського і Данила Апостола. Забути це волелюбна і горда жінка не могла. Очевидно, ностальгія за втраченою владою, і вплив її родини, любов до української землі, мови, культури, втрачених традицій, штовхали її виправлення ситуації, відродження свободи. Є. Милорадович була чи не останнім представником української козацької старшини, яка ще не забула своє коріння і прагнула бути господарями на власній землі. Її голос звучав як протест. Хоча всі справи графині Єлизавети і спроби поліпшити становище українства виявилися невдалими, але наміри і приклад її сміливих планів і вчинків свідчив про невмирущість пригнобленого українства і його мови. Пані Милорадович була справді яскравим представником українського аристократії, що пам'ятала і шанувала своє походження.

Ім'я Єлизавети Іванівни Скоропадської-Милорадович має бути золотими літерами вписане в історію Полтавщини й України. Переоцінити заснування нею Товариства ім. Шевченка у Львові, яке дослідники називають Української Академією Наук, важко. Вона проклала місток між східним і західним українством, чим сприяла соборності українських земель. Незважаючи на те, що українські землі були розділені між двома імперіями – Російською і Австро-Угорською, – мета в них була одна – бути господарями на рідній землі.

Є. Милорадович, чи не єдина представниця українського шляхетства у 60-х роках XIX ст., брала активну участь у суспільно-політичному житті Полтави й України. Полтавська громада, натрапляючи у своїй діяльності на конфлікт із губернатором, зважаючи на високе становище графині, часто доручала їй,

здавалося, б безнадійні справи, наприклад, видання газети (на її відкриття губернатор так дозволу і не дав), відкриття недільних шкіл, дозвіл на викладання в них українською мовою.

Є. Милорадович була постаттю неординарною, яскравою, багатогранною і харизматичною, своєю нестандартною поведінкою, волелюбністю, активністю й відрізняючись від полтавського шляхетства другої половини XIX ст. Вона вміла об'єднати навколо себе небайдужих, мала чудові організаторські здібності, була щирою і сміливою.

Громадський діяч О. Хропаль, довідавшись про смерть Єлизавети Іванівни, писав: «Нехай земля їй буде пером, а Україні-Русі пошли Боже більш таких добродійок з посеред українських богатирів; най би вони хоч таким чином, хоч потроху спокутували гріхи батьків проти народу»²²⁵.

У Полтаві має бути гідно пошанована пам'ять цієї сміливої і волелюбної жінки.

---

²²⁵ Хропаль. С Полтави 15 (27) марця р. 1890 (Похорон Єлизавети Іванівни Милорадовички) // Правда. – 1890. – № 4. – С. 58.

Додаток

Граховецький Дмитро. З денника Єлизавети Іванівни Милорадович (1851–1854 рр.) [стаття] надруковано на машинці [2 варіанти та фотокартка] // ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр. 17124-17126 (1928 р.). – 10 арк.²²⁶.

Єлизавета Іванівна (з 1849 р.) Милорадович була видатна громадянка й культурно-освітня діячка другої половини 19 стор. (Народилася 1832 р. в с. Качановці Борзенського пов. Чернігівської губ., пом. 1890 р. в Полтаві).

Доброзичливо-чуйна вдача та матеріальні засоби, що давали можливість здійснювати добродійні заміри, уславили ім'я Єлизавети Іванівни не лише на Полтавщині, але й геть ширше... Її ім'я зв'язано в Полтаві з цілим рядом культурно-освітніх та добродійних заходів, починаючи з недільних шкіл (1860 рр.), де вона відігравала значну роль не лише матеріально, але й інтелектуально, потім перша жіноча гімназія в Полтаві (в 1860 р.) мала постійну субсидію від Є. І. Далі, в 1873 р., коли особливо гостро стояла справа з освітою через брак учителів, Є. І. пропонувала полтавському губземству своїх 6 десятин фруктового саду в Нових Санжарах, на березі Ворскли для збудування там учительської семінарії, але серед земців знайшлися й такі як М. Е. О'Рурк, що організацію такої справи находили «вредной», що «ученые учителя... сделаются... распространителями вредных идей». В результаті дар Є. І. не прийнятий і будування семінарії відкладено²²⁷. В 1883 році Є. І. знову пропонувала полтавському губземству свій двоповерховий кам'яний будинок для утворення в ньому професійної жіночої школи (бажаючи

---

²²⁶ Текст подано повністю згідно з оригіналом. Друкується мовою оригіналу відповідно до норм сучасного українського і російського правопису із збереженням усіх лексичних та стилістичних особливостей авторського тексту.

²²⁷ Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского Губземства. 1865-1882, ст. 1070 та журн. (друк.) 8/Х/1873 р., 2/Х/1874 р. та 16/ХІІ/1879 р. – Музей Полтавщини.

назвати її «Львівською» – на честь померлого свого чоловіка Лева, але земство знову відмовилося, як від установи завчасної)²²⁸. Згодом Є. І. подарувала полтавській реальній школі будинок, де були квартири адміністрації²²⁹. Ретельно піклувалася Є. І. й про сиріт та приюти, даючи можливість цим дітям набути досвіду в різних ремеслах тощо. В результаті, як передають сучасники Є. І., не було мабуть ні одного добродійного т-ва в Полтаві, де б вона не брала активної участі.

До речі, не можна не згадати й про її занадто цінний вклад (9 000 гульденів) на розвій Української Культури в 1873 році у Львові, що став за базу Т-ву імені Шевченка в його культурній роботі, в тяжку годину для Української справи, бо «... без дару, – каже К., – нашого Т-ва не було б на світі, принаймні, не було б ще довгі-предовгі літа. Таким чином з зерна, посіяного щедрою рукою Єл-ти Ів-ни зросло Товариство наше, а за ним друкарня, «Правда», «Діло», «Зоря», нарешті «Записки», чимало окремих книжок, головна річ, з'явився той ґрунт, на якому росте і зростатиме далі наше питоме дерево науки і письменства»²³⁰.

Нагадавши частково про заслуги Є. І., маємо далі поділитися нотатками з її денника 1851–1854 рр. (що зберігається в колись близької до неї особи Єлизавети Олександрівни Щерби, дівоче Белі, Познанська вул. ч. 7 в Полтаві). Весь денник розміром 21X12 (двадцять один см. не тринадцять) за 45 день, на 38 сторінках, з них спочатку – російський, а останній – французький²³¹, ведений не щодня, а лише з будь-якої нагоди, чи родинного, чи господарського характеру. При такій нагоді Є. І. нотувала цю пригоду і, на знак своєї релігійної обітниці, відкладала в цей день будь-яку монету «на образ». Не всі її замітки в деннику мають громадське значення, а тому ми подамо лише те, що відбиває політичні погляди Є. І., її ставлення до кріпаків

---

²²⁸ Журнали (друк.) Полтавського губземского собрания, 29/X/1883 р. та 11/X/1884 р. – Музей Полтавщини.

²²⁹ И. Ф.Павловский. Полтавцы: иерархи, госуд. и обществ. деятели и благотвор., ст. 211.

²³⁰ З вирізки галицького журн. «Зоря»?

²³¹ Місця російською мовою подамо за оригіналом, дотримуючись орфографії.

(запис 30 січня 1853 р.), до матеріальних набувань свого чоловіка тощо, а обминаємо другорядне – суто родинного та інтимно-релігійного характеру записи, аби цим не затінять головного, що, можливо, ще мало освітлене й має інтерес науковий. На першому чистому аркуші читаємо: «mens sibi conscia recti».

Далі, на другому чистому аркушеві автограф: Єлизавета Милорадович 29 июня. Пятница. 1853 год. Полтава». На звороті другого цього чистого аркуша її рукою записано:

«Ой жите наше минулося
Жите бурлацкое
Колыб воно вернулося
Славнее жите козацкое...
Ох братцы возьмит в руку писочку, той посійте,
Отоди оно вернеця, як цей писочек зйде»
(Запорожская песня)».

Далі іде самий денник, причому перший аркуш має дату «Суббота 29 июня 1853 г., три года тому назад, в этот самый день, в местечке Любече, муж и его братья, кончили между собою разделять имения, полученные после непредвиденной смерти брата Михаила. Не смотря на алчность к деньгам жены Александра, и на скупость и не уступчивость Сергея и мужа, все кончилось мирно. Они разделили все имущество на пять равных частей, бросили сегодня жребий и предоставили судьбе решить... В несколько минут, судьба решила, все было разделено, славные любечские люди, избы, мебели, люстры, старые картины и даже древние немецкие книги. Каждый из братьев, торопился уехать, и потому спешил забирать поскорее свою собственность, в несколько часов, весь дом был опустошен.

Бедная Александра Петровна, жалка была мне, ее участь, воображаю себе, как бы сильна была ее грусть, возвратившись, в этот дом, где еще так недавно она была счастлива. Совершенное равнодушие к смерти брата, к положению его жены и отвратительная страсть к деньгам, ясно высказывались во всех действиях моего мужа, и его братьев, и навели на меня уныние...и в тот же вечер, я дала обет, что каждый приятный для меня

случай, я буду відкладувати по трохи грошей, поки не зберу тисячу рублів сер. За ці гроші я зроблю образ». Ця обітниця була дана нею у зв'язку з тим, що ікона, в яку особливо вірив її свекор (Григорій Милорадович), досталася при розподілі згаданого майна не її чоловікові, а брату його Сергію.

«Одна ця думка, – продовжує далі Є. І., – могла заспокоїти мене, і по-прежнему, я предалася солодким мріям, думала про майбутнє Сашечки (доньки), жила ею тільки однією, і в ній закривалося все моє щасття. Тепер давно вже, вона лежить в сирій землі, і з нею поховала я радість і надії на щасття. Одного я тепер ждую, лежати швидше поруч неї. Але поки прийде смерть, може бути, у мене будуть гроші..... журнал мій повинен належати доброму Куму (?) ²³², який завжди, во всіх випадках життя, співчував моєму в радості і горі». Далі записи йдуть послідовно – з 1851 р. 29 червня до 23 квітня 1854 р.

«1851 г. 29 червня. Не знайду кращого дня для того, щоб почати виконувати даний мною обіт. Сьогодні день імені милого мого брата..... 50» коп.

«30 червня. Цього числа народилася дочка наша Александра, і в пам'ять того, щасливого дня коли вона на світ явилася... Але так як все це час гроші мої дуже обмежені, то я всього відкладаю в цей раз 30 (коп.) 1 липня. Сьогодні переслали сповивати (по-роски пеленати) мого Сашунчика, і я довго любовалася ею як вона спала в одній рубашечки. Яке почуття може порівнятися з материнською любов'ю. Скільки щасття доставляє матері перша посмішка дитини.... (і т. ін.) 20 коп.».

6-го липня... Сьогодні, в два години ночі, по наполегливості брата Сергея, кинули жребий на маєток. Мій чоловік отримав бажану частину, повністю співчуваю його радості, а ще більше задоволення тим, що весь цей діляк закінчений благополучно, без особливих незручностей 1 (очевидно карб).

14-го липня. Не дивлячись на величезну природу Любеча, я з нетерпінням чекала хвилини виїхати звідси, і сьогодні я ос-

---

²³² Невідомо якому куму. Між іншим, кумами їй доводилися Василь Іванович Іонін (від якого й денник перейшов до Є. О. Щерби) й відомий полтавський художник В. Волков.

тавляю эти чудные места, и может, никогда их не увижу более. I (очев. карб.).

17-го июля. Ездила из Халявина в Чернигов и в первый раз накупила для Сашечки игрушек... і т. ин. I р.с.

Подавши записки Є. І. в деталях (для кращого уявлення характеру денника) з початку, надалі зупинимося лише на місцях громадського значення, поверхово переказавши другорядні її фіксації. Значне місце серед другорядних записів відведено її донці Саші, її поступового підростання і розвитку, потім хворобі її на шлунок і, нарешті смерті, що жахливо вплинуло, можливо, й на все життя Є. І. Поруч цитаток (про доньку), зустрічаємо записи й про її брата Петра, що в 1851 році був переведений «в кавалергарды», про тимчасову хворобу сестри Наталки, батька й т. ин. Серед цих другорядних для нас нотаток, між іншим, 12 вересня 1852 року, зустрічаємо запис і такий, що може характеризувати Є.І. й з політичного боку – її свідомість в 20 років. Цього числа в неї записано: «С трудом маменька уговорила меня поехать к Глушановским для развлечения (під час хвороби Саші). Там я узнала, что Бибиков сделан Министром внутренних дел, а на место его будет Васильчиков Генерал Губернатором в Киеве. Это известие меня очень обрадовало. Бог услышал наконец молитвы бедных угнетенных поляков. От души радуюсь и я за них (1 руб. сер.)».

17 вересня 1852 року зафіксована смерть доньки Саші, після чого Є. І. виїхала до Тростянця Прилуцького пов., де й проживала довгий час.

Сюди 3 грудня їй між іншим привезені були деякі речі «и в особенности одно письмо, которое меня очень беспокоило, – фіксує Є. І. – Я очень боялась чтобы его не перехватили. Впредь этот случай должен мне служить уроком, нет ничего лучше как чистая совесть».

24 грудня ²³³ Є. І. (в день «вечері») згадує свою доньку Сашу й пише, що вона забрала з собою її радість і надії й тепер вона відчуває страшно порожнечу в своєму житті, вона відчуває, що

---

²³³ Фр. мовою.

(смерть) підірвала її любов (очевидно до чоловіка), але обов'язок говорить їй інше й вона не хоче бути невірною своєму чоловікові, що особливо після смерті дитини прив'язався до неї, він виявив до якої міри зовнішність може бути неправдива і яке ніжне серце він ховав під холодним зовнішнім виглядом, мало симпатичним для молодого серця.....Описує в цей день і вечерю «на сіні», причому, радіє, що її родина додержується всіх звичаїв «нашої дорогої Малоросії»²³⁴.

31 грудня 1852 р. (теж французькою мовою). «Мені сьогодні 20 років. Хоч вік мій ще молодий, але я значно старіша серцем та розумом. Постійний стосунок з таким розсудливим чоловіком, як мій – завчасно пригнітив мої молоді думки-мрії. Хоч іноді і юнацькі жарти охоплювали мене. Хоч інколи я припускала собі солодкі сні-ілюзії, що розпалювали молоді голови, проте я завжди почувала себе охопленою тяжким сумом. Мені жалко молодих жінок, що мають за чоловіка «старого»²³⁵ й матеріаліста... Коли б я дала волю фантазії, то я була б нещасна. Але добрий Бог, давши мені такого чоловіка, як Леон, дав і велику долю розуму. Я завжди вчасно зупиняю свою мрійливість (фантазію) й паралізую всі мої ілюзії холодним розумом...».

Далі Є. І. натякає на якийсь роман свій, але не ясно, оскільки фіксує лише свої психологічні переживання, при цьому згадує прізвище Глушановського²³⁶. З записів 1853 року зупиняє нашу увагу лише 30 січня, де вона (Є. І.) висловлює свій погляд і відношення до кріпацтва та таких панів, як її чоловік. В цей день (в зв'язку з наміром свого чоловіка перевезти кріпаків, куплених у Троцини²³⁷ на нові – новозаселені місця) Є. І. пише «Как ужасно право, присвоенное помещиками переводит людей. Как грустно должно бы бедному мужику покидать все близкое

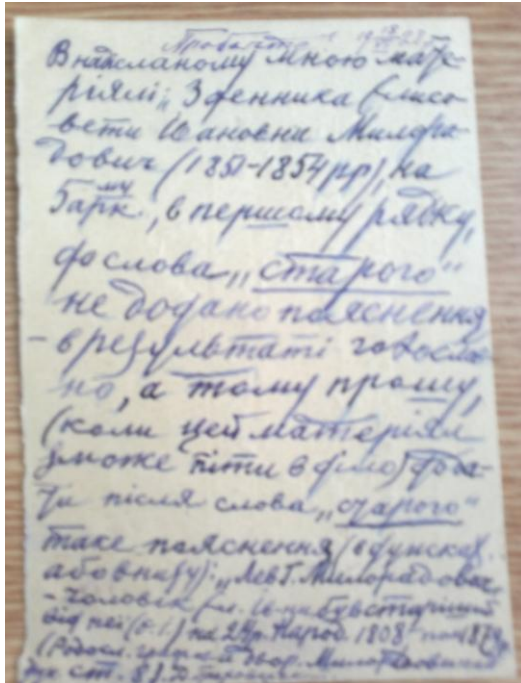
²³⁴ de notre cheré petite Ruffu.

²³⁵ Лев Григорович Милорадович – чоловік Єл. Іван. Був старшим на неї на 24 роки. Народився 1808, пом. 1879 р.

²³⁶ Глушановські – дворяни з Чернігівщини.

²³⁷ Поміщик Прилуцького повіту.

сердцу, все привычки: свой сад, огород, хату, где играли его дети, где он сам родился, где он наконец схоронил близких особ сердцу, и все это, родные поля, заветные могилы, тот край, где он был счастлив по возможности, все заветное заставляет его пан бросить, продает его и переводит под старость как животных, в чужую землю, где половина из них делается жертвой неудобств, горести и умирают. И эти паны живут и счастливы, и смотрят равнодушно на жертвы ими принесенные, по прихоти или по алчности к деньгам. Боже, неужели долго будут терпимы подобные несправедливости. Неужели все молитвы старцев не доходят к небесам, и неужели кровавые слезы вдов, матерей и сирот не превратятся в огненные мечи, чтобы разрезать помещиков. Как больно причислить мне к числу этих помещиков мужа, как у меня сердце болит при мысли, что он покупает для перевода в Бучки, чудных людей у Тоцинки, и как я сегодня обрадовалась, когда приехал Григорий Степанович, и по настоячивости и не знаю м (н) иному ли, человеколюбию, отговорил совершить купчую крепость о покупке людей Троциновских. После долгих увещаний и при комических выходок со стороны Григория Степановича, Леон отказался от выгодной покупки, потому, что он платил 40 руб. за ревизскую душу. О позоре для человечества, человек продается дешевле собаки, Христиане, тоже люди их покупают. Троцинка обязан заплатить мужу 4 000 руб. Неустойки, как я довольна, что он хотя немного наказан за подобную выходку бесчеловечную. Я совершенно счастлива, что эта покупка не состоялась. Участие в бедных, беззащитных наших неграх, черта великодушная со стороны Григория Степановича, а, от не я это не ожидала, и с этой минуты несмотря на множество его недостатков, я его не перестану уважать. Благодарю Всевышнего, что он отложил на время моего мужа от подлого поступка, впрочем я забываю, что Леон согласен перевести несчастных в Любеч. Этот поступок будет подл, безчеловечен, и я тогда перестану любить мужа. 5 руб. сер. 11 коп.».

Запис Д. Граховецького на поштовій листівці, надісланий разом із Щоденником, в Історичну секцію Української Академії наук, де він вносить уточнення ²³⁸

«18 февраля День именин мужа .... Сердце у него (мужа) доброе, но воспитание, данное им всем старательною их матерью, сделало их всех эгоистов, и он стыдись постоянно казаться добрым, входит в роль, и в самом деле сердце у них черствеет. Многое я вижу и стараюсь скрыть, многое тяготит мою душу, и часто, очень часто я проклиная час нашей свадьбы... 1 руб. сер.».

20 февраля... Не далее как теперь поведение брата (Петра) ужасно и огорчает всех нас, папенька совершенно больной по-

²³⁸ ІР НБУВ, ф. Х, спр.17124-17126, (додаток у справі – поштова листівка).

скавал в Петербург, и сердце бедной нашей матери кровью обливается при мысли, что там делается...», але згодом одержано листа і особливого нічого, як видно, не трапилося з братом.

1854 год 1-го Марта. До сип пор я боялась доверить счастью, и не хотела даже заблуждаться в том, что я беременна... 10 руб. серебром».

6 Марта. Сегодня брату 19 лет. Много ему еще предстоит сделать глупостей, пока не переберется, как говорят. Одного желаю, чтобы он был счастлив и был бы благородным человеком... «1 руб. сер.».

Нотатки 1854 р. ілюструють переважно психологічні переживання Є. І. в зв'язку з приїздом Глушановського, хворобою, святом Пасхи тощо (писаний переважно французькою мовою, крім 16, 17 та 23 квітня).

«1 квітня ²³⁹ 1854 р. Сьогодні я одержала гроші на вбрання, одверто кажучи, я себе почуваю більш веселою ніж завжди, бачачи свій гаманець досить розпухлим. Бути економно – це тепер усе й тратить як хоч більше. Економія – це гарна річ (ознака), якою я не володію. Гай-гай 85 коп.

7 квітня ²⁴⁰. Дні минають не схожі один на другий. Чи могла я уявити вчора ввечері, ідучи спати, що я буду розбуджена сьогодні вранці прикрою новиною, що приїхав Глушановський. Задоволення – супроводилося з відчуттям сумних згадок, що дуже схвилювали і привели до лихоманки. Як тяжко відчутти, що тут, на землі, немає вічного щастя. 1 рубль.

11-го квітня ²⁴¹. Радість знову бачити Глушановського мала досить сумні наслідки для мене. На другий день після його від'їзду я лягла тяжко хвора й мала таку втечу крові, що Мерингу ²⁴², при всій його досвідченості, коштувало чималих зусиль зупинити її. Коротко кажучи, я була на крок від могили і в ці безпечні хвилини я почувала сердечне бажання бачити Ми-

---

²³⁹ Фр. мовою.

²⁴⁰ Теж.

²⁴¹ Теж.

²⁴² Лікар.

хайла Павловича ²⁴³. Ця людина завжди була для мене так прихильна, а я з ним поводитися так погано. Скільки б я дала, щоб тепер бачити його біля себе, просить у нього пробачення й зізнатися, як справжньому другові, в минулій моїй поведінці, в моїй журбі те сказати, як я його люблю й поважаю. Сьогодні 3-й день моєї хвороби і, оскільки я була дуже слаба, то мені боялись сказати правду про приїзд папи, що сьогодні вранці приїхав разом з Андрієм Маркевичем. Далі пише Є. І. про зовнішній вигляд батька, про його незадоволення Петром і т. ін. 5 карб. 15 коп.».

18 квітня. «Сегодня маменька и Леон отговелись, и мне очень приятно, что мой муж приобщился. Дай Господи, чтобы он во многом переменялся и стал бы хоть минутами великодушнее. Он так богат ²⁴⁴, что мог бы хотя немного помогать бедным, это его не разорит, а Б. за добрые дела не оставляет. Б., если бы у меня было мое состояние, от скольких неприятностей оно бы меня избавило, и как много добрых дел я бы сделала.

17 квітня. Сегодня страстная пятница, все мои поехали в церковь (50 коп.), я одна осталась дома, все еще лежу в постели и скучаю невыносимо: погода пасмурная была с утра, а после настали тучи и разразилась сильной грозой, и ливень дождь шел... В этом году это в первый раз гроза, можно думать, что после этого потеплеет. После дождя все вдруг позеленело, воздух очистился, и всем как то стало веселее жить. Я с трудом приподнялась с постели, чтобы полюбоваться природой, и с удовольствием смотрела как каждая птичка и травинка оживали. Если после ненастья настанет светло, и после горести бывает радость, то стало быть и я могу еще надеяться на веселые дни в моей жизни. Но нет лучше не обманывать себя мечтой, я не заслужила счастья, и ни к чему мне с ним и знакомиться. Одного молю Г., чтобы Он послал мне терпение и сократил мою безотрадную жизнь. 50 коп. сер.».

19-го квітня. «Більш 5-ти років я була позбавлена можливості

---

²⁴³ Очевидно, Глушановський, хоч серед чернігівських Глушановських такого ймення не зустрічається.

²⁴⁴ Лев Милорадович мав над 50 000 дес. Після смерті Єл. Ів. не залишилося нічого – все продано за борги, найбільше зробив син Григорій Львович Милорадович.

щастя зустрічати свято Пасхи в колі своєї родини і, звичайно, це завжди було моєю мрією. Зараз мої мрії справдились і коли вдавалося, що я повинна була зовсім задоволеною й святкувати разом з тими кого я так люблю, то треба ж було, щоб скрізь бути такі протиріччя. Як нудно жити. Я ще дуже слабка і в ліжкові і страшна нудьга, як напевне передчуття, або краще вибух безумства мене переслідує вже декілька днів. Чим довше я живу, тим більше виявилось, що життя не що інше, як довгий і безглуздий жарт, що цілком страшенно мені надокучив. Два роки тому з якою дитячою нетерплячістю чекала на цей урочистий день, як приємно було бачить всім ці обличчя, сяючи від радості та апетиту! Як я неспокійно спала вночі (я думкою), що завтра вранці побачу гору папушників, жарених поросят та баранчиків з кашею, розташованих симетрично та манірно (з кокетством) на столі. Дійсно їда пробуджувала в мені колись цю радість, це було щось за дитяче захоплення, що опановувало моїм юнацьким серцем. Це була потреба радіти, не дуже визнаючи чому. Французи якось кажуть, дні ідуть, одні за другим, такі несхожі один на другий, що ж ми скажемо про роки після цього? І що за диво, що я зостарілась більш ніж того хотіла в цей короткий час? Смерть Сашечки вплинула на мене більш ніж десяток років. Але не будемо говорити про це. Втрата, що вимагає розплати. Я хочу вдавати веселу сьогодні, я боюсь засмутити моїх батьків своїм сумним виглядом, і тому я буду робити радісне обличчя з поганою грою – до цього в мене велика звичка. Зранку, наперекір усім розпорядженням нашого любого Мерінга, я одяглася з великим зусиллям і сіла напівлежачи в велике крісло біля моєї бабусі...». Далі вона пише про свячення Пасхи, про байдужих до свята присутніх тут людей (очевидно, родини) і т.ін. Після цих сумних нотаток Є. І. пише, що «зкрилася своїй долі і лягла в ліжко, чекаючи на краще майбутнє, що не спішить до мене. Лише Бог знає чи щаслива я? Що ж торкається до моїх батьків, то вони помиляються про мене. Що ж робити, коли так на роду написано. Така доля моя. Така доля моя».... 50 коп.

13 квітня (рос.) «Как жаль, что у нас до сих пор не существует общественное мнение: все бранят Григория Степановича, называют его подлецом, приписывают ему разные мерзос-

ти, а сьогодні, день его імянин, все к нему съезжаются, пирують у него, часто похваляють, а выехавши, бранят. Следуя толпе, и все наши, поехали веселится в Качановку, я осталась одна дома, в несносном обществе М-м Генке. Что может быть скучнее глупых людей? От тоски мне не спалось, я проснувшись утром, ранее обыкновенного, я в первый раз в этом году услышала»...

На цьому й припинені записки Є. І. Не зважаючи на те, що вони досить бліді і більше дають даних до її внутрішніх та моральних якостей, ніж до громадських, ми все ж таки маємо її перед собою з 19 до 23 років, тобто про той час, коли вона ще не стикалася з будь-якими громадськими течіями, зокрема 60-ми, й була предоставлена сама собі та панському оточенню. Хоча К. (Кониський) і зазначав: що «М-ка, яко дитина сього шару, не переняла ся навіки, бо не могла переняти ся під час свого віку дитинного, глибоким, суше українським демократизмом. Вплив Українців свідомих на початку рр. 60-их зробив з неї не тільки Українку-націоналку, розвив у неї національний інстинкт природжений до ступня свідомості і дякуючи сьому впливу, у неї прокидали ся вчинки характеру глибоко-демократичного. Та тільки прокидалися! Не прищеплений змалку, не вигодований в дівочтві, а потім раз-пораз паралізований впливом чоловіка, кривняків, панської громади і вищої бюрократії полтавської, демократизм український не мав спроможності викоренити з серця спанілого, а душі аристократичної елементів панства і стати керманичем життя і всіх вчинків Є-ти Ів-ни до віку»²⁴⁵.

Маємо таку характеристику Є. І. від її сучасників, ми ілюстраціями її денника лише доповнюємо деякими деталями її та виявляємо обличчя Є. І. перед 60-ми рр., що винесли її з панського оточення (хоч не зовсім) і показали її ближче з народом у недільних школах, де вона находила втіху від невдалого оруження та життя (як видно з її денника), прислужившись в критичний час і Українській культурі цілому (1870 рр.) певною участю в заснуванні т-ва ім. Шевченка.

*Подав Дмитро Граховецький, пом. уч. арх.
Полтавського Крайового історич. Архіву
(Полтава, Буд. Музею ім. Короленка)19/VI/29 р.*

---

²⁴⁵ З вирізки з журналу «Зоря» за 1894 р.

**СПИСОК
ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ**

Джерела

Архівні матеріали

**Центральний державний історичний архів України,
м. Київ**

Фонд 419. Прокурор Одеської судової палати

1. Оп. 1. – Спр. 105 б. Переписка с прокурором Саратовской судебной палаты Жихаревским, прокурорами окружных судов и начальниками жандармских управлений об аресте лиц, обвиняемых в принадлежности к народникам (1874–1885). – Арк. 309–309 зв.

Фонд 442. Канцелярія Київського, подільського та волинського генерал-губернатора

2. Оп. 813. – Спр. 637. О существующих в Киеве, Харькове и Полтаве обществах хлопоманов (1863–1864). – 160 арк.

Фонд 486. Київська палата цивільного суду

3. Оп. 5. – Спр. 381. Дополнительная книга Киевской палаты гражданского суда. Для записи верящих писем (1858 г.). – Арк. 257–258.

Фонд 707. Управління Київського учбового округу

4. Оп. 26. – Спр. 203. О дозволении в содержанном в г. Полтаве госпожою Дейнекин частном женском пансионе открыть воскресную школу для обучения бедных девиц всех сословий (1860 г.). – 6 л.
5. Оп. 27. – Спр. 220. О дозволении открыть при Полтавском уездном училище мужскую воскресную школу (1861 г.). – 5 арк.
6. Спр. 467. Годовой отчет о состоянии учебных заведений Киевского учебного округа на 1860 год (1860 г.). – Арк. 307–307 зв.
7. Оп. 28. – Спр. 204. По представлению Директора училищ Полтавской губернии об учреждении как частных так и общего советов воскресных школ (1862 г.). – 6 арк.

Ф.1219. Скоропадські – родинний фонд

8. Оп. 3. – Спр. 2. Матеріали з історії роду Скоропадських. – 160 арк.

**Центральний державний історичний архів України,
м. Львів**

Фонд 309. Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів

9. Оп.1. – Спр. 1963. Статті Чернявського «Рабы» и Чорния Т. «Єлизавета Милорадович, фундаторка НТШ у Львові». Рукопис (1908 р.). – Арк. 13-16.

**Інститут рукопису Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського**

10. Ф.І. – Спр.12464-12483 (1860–1865 рр.). Письма Е. И. Милорадович. – 66 арк.
11. Ф. X. – Спр.17124-17126 (1928 р.). 3 денника Єлизавети Іванівни Милорадович (1851-1854 рр.) [стаття] надруковано на машинці [2 варіанта та фотокартка]. – 10 арк.

Епістолярна спадщина, мемуари

12. Башкирцева М. Дневник. – М. : Захаров, 2000. – 446 с.
13. Ге Н. Письма, статті, критика, воспоминания современников. – М. : «Искусство», 1978. – 399 с.
14. «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард»: Листи Є. І. Милорадович до Г. О. Милорадовича (186-1865) / упорядник С. О. Половнікова; Відповідальний редактор О. Б. Коваленко. – Чернігів : Чернігівські обереги, Сіверянська думка, 2002. – 104 с.
15. Драгоманов М. Переписка / Зібрав і зладив М. Павлик. – Львів : Українсько-руська видавнича спілка, 1901. – Т. 1. – 182 с.
16. Дудко В. Полтавська громада початку 1860-х років у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 155–178.
17. Вахнянин А. Спомини з життя. – Львів : З печатної В. А. Шийковського, 1908. – 138 с.

18. Из воспоминаний старого полтавца // Киевская старина. – 1900. – № 1. – С. 149–152.
19. Качанівка. Альбом автографів / Автор-упорядник С. Половнікова. Художньо-документальне видання. – К. : Темпора, Майстерня Книги, 2010. – 328 с.
20. Липинський В. Твори, архів, студії. Листи Дмитра Доршенка до В'ячеслава Липинського. – Філадельфія, Пенсільванія, 1973. – Т. 6 / Режим доступу: <http://ftp2.mnib.org.ua/mnib/476-Lypynskiy-LystuvanniaZDoroshenkom.djvu> – 451 с.
21. Листування Михайла Грушевського / Редактор Любомир Винар. – К. : УТТ – Нью-Йорк, 2006. – Т. 3. – 718 с.
22. Мусоргский М. Письма. – М. : Музыка, 1981. – 359 с.
23. Пчолка Олена. Біографічні заметки // Зоря. – 1888. – № 1. – С. 16–17.
24. Пчілка Олена. Твори. – К. : Дніпро, 1988. – 583 с.

Монографії, статті, довідкові видання

25. Білоусько О. А. Нова історія Полтавщини (кінець XVIII – початок XX ст.) : пробний підручник для 9 класу загальноосвітньої школи / Білоусько О. А., Мирошниченко В. І. – Полтава : «Оріяна», 2003. – 264 с.
26. Борисенко В. Україна освітня : історія, персоналії, поступ. – К., 2007. – 684 с.
27. Бурдейний А., Лісняк О. Єлизавета Милорадович – фундатор наукового товариства імені Шевченка // Вісник Львівського університету. Серія : філологічна. – 2010. – Вип. 43. – С. 65–67.
28. Генік С. 150 видатних українок. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – 236 с.
29. Гордієнко Б. Листи художника Івана Труша // Архіви України. – 1966. – № 2. – С. 65.
30. Гніп М. Громадський рух 1860 рр. Полтавська громада. – Х. : Держ. в-во України, 1930. – Кн. I. – 235 с.
31. Граховецкий Д. Перші недільні школи на Полтавщині та їх діячі (1860-1962) // Україна. – 1928. – Кн. IV. – С. 51–73.

32. Громади // Полтавщина: Енциклопедичний довідник / Відп. ред. А. В. Кудрицький. – К. : Українська Енциклопедія імені М. П. Бажана, 1992. – С. 218–219.
33. Грушевський М. Наші товариства. Наукове товариство імені Шевченка // Літературно-науковий вісник. – 1900. – № 3. – С. 184–200.
34. Демиденко Т. Єлизавета Милорадович у просвітницькій діяльності полтавської інтелігенції (50–60-ті роки ХІХ ст.) // Слов'янський збірник. – Полтава : Слов'янський клуб, 2006. – Випуск 5. – С. 57–64.
35. Д-до Д. Єлизавета Іванівна з Скоропадських Милорадович (До 35-х роковин її смерті) // Хліборобська Україна. – 1925. – 1924–1925. – Кн. 5. – С. 284–288.
36. Дорошенко Д. Єлисавета Скоропадська-Милорадович / Україна. 1918. Гетьманат / упор. М. Новицький. – К. : Український літопис, 2003. – 168 с.
37. Дорошенко Д. Єлисавета Скоропадська-Милорадович // За всенациональну єдність. Збірник. – Торонто, Канада, 1983. – Ч. II. – С. 125–130.
38. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. – Львів : Світ, 1991. – 576 с.
39. Естественнно-исторический музей Полтавского губернского земства. Описание коллекции. – Полтава : Типо-Литография М. Л. Старожицкого, 1900. – 90 с.
40. Известия с Дуная // Полтавские губернские ведомости. – Неофициальная часть. – 1854. – 31 марта (№ 13). – С. 97–102.
41. Жук В. Н. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир і пов'язані з ним важливі історичні події. Статті з коментарями та фотоілюстраціями. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2007. – 248 с.
42. Жураковский Г. Е. Из истории просвещения в дореволюционной России. – М. : Педагогика, 1978. – 160 с.
43. Зайцева З. Українські історики у контексті академізації української науки на початку ХХ ст. // Історіографічні дослідження в Україні. – Випуск 22: Доповіді та матеріали Міжнародної наукової конференції «Інститут історії України на

- зламі епох, у світлі традицій та перетворень. 75 років інституціонального буття», 20–21 жовтня 2011 р., м. Київ / Ред. кол. : В. А. Смолій (голова), О. А. Удод (відп. ред.) та ін. – К. : Інститут історії України, 2012. – С. 45–58.
44. К. Єлизавета Іванівна Милорадовичка // Зоря. – 1894. – № 3. – С. 70.
  45. Ковальчук А. Шевченків дуб // Режим доступу: <http://ukrslovo.com.ua/work/archive/2011/10/11.html>
  46. Козуля О. Жінки в історії України. – К. : Український центр духовної культури, 1993. – 255 с.
  47. Конисский А. Из Полтавы // Черниговский листок. – 1861. – № 2. – С. 12–13.
  48. Конисский А. Мужская ежедневная школа в Полтаве // Черниговский листок. – 1862. – № 4. – С. 26–27.
  49. Кониський О. Дмитро Пильчиков // Зоря. – 1894. – № 4. – С. 92–93.
  50. Кониський О. Нанські граматики // Основа. – 1861. – № 1. – С. 77.
  51. Косачевская Е. М. Н. А. Маркевичи (1804–1860). – Ленинград : Изд-во Ленинградского университета, 1987. – 286 с.
  52. Кулик В. Дещо з Полтави // Основа. – 1861. – № 11–12. – С. 98.
  53. Кучер Р. В. Наукове товариство імені Т. Шевченка: Два ювілеї. – К. : Наукова думка, 1992. – 112 с.
  54. Луговий Ол. Визначне жіноцтво України. Історичні життєписи. – К. : Дніпро, 1994. – 335 с.
  55. Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник. – С.Пб. : типография С. Н. Тройницкого «Сириус», издание Черниговского дворянства, 1914. – 213 с., LXXVIII, 12 с.
  56. М. Г. Олександр Кониський // Хроніка Наукового товариства імені Шевченка у Львові. – 1900. – В. I. – С. 21–29.
  57. Матяшова З. Її називали «Гетьманшею» // Полтавський вісник. – 2012. – 13 січня. – С. 6.
  58. Милорадович Г. А. Малороссийское дворянство. – Чернигов : Типография Губернского правления, 1890. – 62 с.
  59. Милорадович Г. А. Сказания о роде дворян и графов Мило-

- радовичей. – С.Пб. : Печатня В. И. Головина, 1873. – 160 с., V с.
60. Милорадович Єлизавета // Енциклопедія українознавства. Словникова частина / гол. ред. В. Кубійович. – К. : Глобус, 1996. – Т. 4. – С. 1534–1535.
  61. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – К. : Типо-Литография «С. В. Кульженко», 1912. – Т. 3 (Л-О). – 824, 20 с.
  62. Наливайко І. М. З глибини віків відлунують малинові дзвони. – Полтава : Б.в., 2001. – 127 с.
  63. Оглоблін О. Наукове товариство ім. Шевченка в історії України // Український історик. – 1977. – № 3–4. – С. 5–13.
  64. Отчет о деятельности Полтавского сельскохозяйственного общества в 1888-1889 году / сост. В. М. Греченко. – Полтава : Типография Л. Фришберга, 1890. – 60 с.
  65. Отчет о состоянии Полтавского женского училища 1-го разряда за 1861 уч. год // Основа. – 1862. – Лютий. – С. 68–71.
  66. Павловский И. Ф. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. с 182 портретами / Предисловие В. А. Мокляк. – Х. : «Издательство САГА», 2009. – 308 с. (Репринтное воспроизв. издания Полтава: Т-во Печатн. Дела (тип. бывш. Дохмана), 1914).
  67. Переходовець О. З. Полтави // Основа. – 1862. – Лютий. – С. 52–54.
  68. Пирогов Н. И. О воскресных школах // Избранные педагогические сочинения / Вступ. ст. В. З. Смирнова. – М. : Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1952. – С. 472–498.
  69. Позен М. П. Бумаги по крестьянскому делу. – Дрезден : Bruno Wienecke, 1864. – 331 с.
  70. Политические процессы 60-гг. – М. : Гос. из-во, 1923. – 295 с.
  71. Половнікова С. Волелюбна пані Милорадович // Жінка. – 2006. – № 1. – С. 14.
  72. Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України. – Вінні-

- пег-Мюнхен : Накладом Союзу Українок з фундації ім. Наталії Кобринської, 1969. – 160 с.
73. Прицак О. Рід Скоропадських (Історичко-генеалогічна студія) // Режим доступу : <http://lrc.org.ua/lipinsky/almanah/almanah-ua2.html>
  74. Прицак О. Рід Скоропадських // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського (1873–1945). – К. : Академпрес, 1993. – 399 с.
  75. Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. – М. : Наука, 1970. – Т. V. – 375 с.
  76. Прицак О. Рід Скоропадських (Історичко-генеалогічна студія) // Режим доступу: <http://lrc.org.ua/lipinsky/almanah/almanah-ua2.html>
  77. Розумний М. «Гетьманша» // Криниця. – 1990. – № 4. – С. 7.
  78. Розумний М. Гетьманша // Наука і суспільство. – 1990. – № 12. – С. 80–81.
  79. Ротач П. Біля гнізда соловейка. – Полтава : ОДГВ «Полтавський літератор», 1993. – 160 с.
  80. Ротач П. Милорадович Єлизавета Іванівна // Ротач П. Полтавська Шевченкіана: Спроба обласної (крайової) Шевченківської енциклопедії. У двох книгах. – Полтава : Дивосвіт, 2009. – Кн. 2 (Л-Я). – С. 97–98.
  81. Ротач П. «Спасибі мамо, спасибі навіки!» // Демократична Полтавщина. – 1993. – 11 березня. – С. 2.
  82. Руда С. Участь жінок у роботі наукових товариств України // Жінки України: історія, сучасність та погляд у майбутнє: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 4–5 листопада 1995 р. – Дніпропетровськ : ЗАТ видавництво «Поліграфіст», 1996. – С. 13–16.
  83. Рясний А. Сумна доля композитора // Зоря Полтавщини. – 1996. – 14 травня. – С. 4.
  84. Саприкіна Л. До проблеми створення довідника «Полтавський некрополь» // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства. – 2002. – Т. 9. – С. 406–422.
  85. Сведения о числе проданных дешевых изданий на украинском языке // Основа. – 1861. – № 10. – С. 155–156.

86. Семергей Н. Освітня діяльність полтавських «громадівців» // Рідний край. – 2001. – № 1. – С. 99–102.
87. Смоляр Л. Участь жіноцтва в діяльності громад // Сучасність. – 1998. – № 9. – С. 76–90.
88. Студинський К. До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860–1873 // Україна. – 1928. – Кн. 2. – С. 6–40.
89. Струтинська М. Єлизавета Скоропадська-Милорадович // Наше життя. – 1973. – № 5. – С. 3–5.
90. Та, що світло в темряву несла...: до 180-річчя від дня народження громадської діячки, просвітниці, меценатки Є. І. Милорадович / укладач Н. М. Требіна. – Полтава: обласна бібліотека для юнацтва ім. Олеса Гончара, 2011. – 16 с.
91. Требіна Н. Та, що світло в темряву несла (до 170-річчя від дня народження Єлизавети Милорадович) // Полтавська думка. – 2000. – 18–24 січня. – С. 7.
92. Ульяновський В. «Ранній» Володимир Антонович: поза контекстами // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 117–145.
93. Філіпович В. Життєвий шлях та культурно-просвітницька діяльність Єлизавети Милорадович // Педагогічні науки: Збірник наукових праць. – Полтава, 2010. – Вип. 1. – С. 131–136.
94. Хропаль. С Полтави. 15 (27) марця р. 1890 (Похорон Єлизавети Іванівни Милорадовички) // Правда. – 1890. – № 4. – С. 57–58.
95. Чаговец Вс. У могилы Шевченка (Исторические повествования). – К. : Трест «Киев-Печать», 1928. – 53 с.
96. Чернов А. Гетьманша // Режим доступу: http://duhovnastolitca.blogspot.com/2011/12/blog-post_24.html

Наукове видання

ПЕТРЕНКО Ірина Миколаївна

**Єлизавета Милорадович
(1832–1890)
в українському
суспільно-політичному русі**

Монографія

У монографії використано фотоілюстрації: Качанівка. Альбом автографів / авт.-упоряд. С. Половнікова. Художньо-документальне вид. – К. : Темпора : Майстерня Книги, 2010. – 328 с. ; Гніп М. Громадський рух 1860 рр. Полтавська громада. – Х. : Держ. в-во України, 1930. – Кн. I. – 235 с. ; Граховецький Д. З денника Єлизавети Іванівни Милорадович (1851–1854 рр.) : [стаття] надруковано на машинці [2 варіанти та фотокартка] // ІР НБУВ, ф. X, спр.17124–17126 (1928 р.). – 10 арк. ; інтернет-ресурси ; особисті фото автора.

Головний редактор *М. П. Гречук*
Комп'ютерна верстка *Е. П. Чепелева*

*Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 8,8
Тираж 300 прим. Зам. № _____.*

*Видавець і виготовлювач
Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і торгівлі»,
кімн. 115, вул. Коваля, 3, Полтава, 36014; ☎ (0532) 50-24-81*

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3827 від 08.07.2010 р.*

Головний редактор М. П. Гречук
Комп'ютерна верстка Е. П. Чепелева

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк....
Тираж 500 прим. Зам. № 073/445

Видавництво
Вищого навчального закладу Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і торгівлі»

36014, Полтава-14, вул. Ковалю, 3, кімн. 115

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК №
3827 від 08.07.2010 р.

Видруковано з оригінал-макета у редакційно-видавничому
відділі видавництва Вищого навчального закладу Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і торгівлі»
36014, Полтава-14, вул. Ковалю, 3, кімн. 115110